

Journal of Islamic Law Research

پژوهش‌نامه حقوق اسلامی

Validating the Synergistic Authority of Islamic Jurists' Opinions in Discovering and Adopting the Sharia-Based Theory: A Study Based on the Views of Ayatollah Muhammad Baqir al-Sadr, with an Application to the Process of Deriving Criminal Theory

Authors: Gholamhosein Elham | Seyyed Masoud Mortazavi

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/law.2025.246885.3613>

اعتبارسنجی هم‌افزایی آراء فقهی در کشف و اختیار نظریه شریعت محور،
مبتنی بر دیدگاه‌های شهید صدر؛ با تطبیق آن در فرایند کشف نظریه کیفری

نویسندگان: غلامحسین الهام | سیدمسعود مرتضوی

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/law.2025.246885.3613>

Copyright 2025 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Law Research* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

Validating the Synergistic Authority of
Islamic Jurists' Opinions
in Discovering and Adopting the Sharia-Based Theory:
A Study Based on the Views of
Ayatollah Muhammad Baqir al-Sadr,
with an Application to the Process of Deriving Criminal Theory

Gholamhosein Elham · Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology,
Faculty of Law and Political Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. dr.elham@ut.ac.ir

Seyyed Masoud Mortazavi · PhD Student in Criminal Law and Criminology, Faculty of Law
and Political Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. (Corresponding Author)

sm.mortazavi@ut.ac.ir

Abstract

1. Introduction

Civilizations, fundamentally, manage their social and individual dimensions through structured and systemic frameworks spanning various spheres such as education, economy, religion, judiciary, and family. Within Islamic civilization, it is posited that the comprehensiveness of Islamic Sharia inherently possesses the capacity to guide contemporary human life and civilization comprehensively. Therefore, the identification and implementation of Islamic systems and frameworks constitute a critical foundational step towards actualizing religious governance within Islamic societies.

Prominent among Islamic thinkers addressing this area is Ayatollah Sayyid Muhammad Baqir al-Sadr (1935-1980), whose theoretical and practical contributions to jurisprudential theorization significantly shaped contemporary Islamic thought. Al-Sadr explicitly identifies the lack of coherent social systems as a critical issue plaguing modern humanity, positing Islamic systems as the solution to achieving social felicity. His significant jurisprudential innovation lies in distinguishing "*fiqh al-ahkam*" (jurisprudence of specific legal rulings) from "*fiqh al-nazariyyat*" (jurisprudence of broader theoretical frameworks). This distinction, relatively novel within Shi'a jurisprudence, facilitates theoretical exploration and development across diverse societal domains.

Al-Sadr's theoretical framework visualizes an Islamic society structured upon foundational epistemological and ontological principles, informing specific social domains—economics, politics, culture, health—through overarching religious obligations and prohibitions. Beneath these guiding principles lie detailed jurisprudential rulings. *Fiqh al-nazariyyat* specifically addresses the intermediate tier, encompassing general policy directions and systemic principles necessary for managing society in accordance with Sharia.

Integral to al-Sadr's jurisprudential framework is the concept herein termed "Synergistic Authority of Islamic Jurists' Opinions," a theory essential to transitioning from *fiqh al-ahkam* to *fiqh al-nazariyyat*. Under this paradigm, jurists can utilize methodologically sound rulings from fellow jurists to supplement their own interpretations, generating a comprehensive and cohesive body of jurisprudence. Despite its significance, this approach, though implicitly integrated within broader methodological discussions, has yet to receive an explicit designation or comprehensive exploration in al-Sadr's works.

2. Research Question

This research investigates a fundamental jurisprudential inquiry: What constitutes the evidentiary grounds for validating or rejecting the credibility of synergistically combining juristic opinions in the discovery and formulation of jurisprudential theories, particularly within the theoretical domain identified by Ayatollah Muhammad Baqir al-Sadr as *fiqh al-nazariyyat*? More specifically, the research explores whether the synergistic authority approach provides a robust jurisprudential methodology suitable for theorizing within Islamic criminal law, especially concerning the sensitive area of Limits imposed by God punishments.

3. Research Hypothesis

The central hypothesis underpinning this study is that the synergistic authority of Islamic jurists' opinions, as methodologically elaborated by al-Sadr, enjoys general credibility and can serve as a foundational pillar for jurisprudential theorization across diverse societal sectors. By enabling jurists to systematically integrate and build upon each other's rulings, this methodology significantly enhances the scope and reliability of jurisprudential theorization. It is hypothesized that the synergistic authority approach is not merely supplementary but foundational, offering a necessary and legitimate method for deriving coherent and comprehensive Islamic legal theories.

4. Methodology & Framework, if Applicable

This research employs a doctrinal and inductive methodological framework, deeply rooted in jurisprudential theory and Islamic legal scholarship. Initially, it delineates the conceptual scope and theoretical status of the synergistic authority theory within al-Sadr's broader intellectual structure. Following this doctrinal clarification, the study adopts an inductive analytical approach,

examining relevant textual sources from al-Sadr's jurisprudential writings and related Islamic jurisprudential literature. Primary texts analyzed include al-Sadr's foundational works and secondary scholarly interpretations of his jurisprudential methods.

Furthermore, this study introduces an illustrative application of the synergistic methodology within criminal law theory, specifically addressing Islamic jurisprudential approaches to Limits imposed by God penalties. This practical framework provides a testbed for evaluating the method's operational viability and highlights the theoretical intricacies involved in synergistically deriving jurisprudential theories.

5. Results & Discussion

This study carefully examined the concept of the "Synergistic Authority of Islamic Jurists' Opinions," a methodological innovation attributed implicitly to Ayatollah Muhammad Baqir al-Sadr, evaluating its theoretical justification and practical implications within jurisprudential theory-building. Through rigorous analysis, five distinct arguments emerged as supportive of the validity and efficacy of employing synergized juristic opinions both in the discovery phase (identifying underlying jurisprudential principles) and the adoption phase (implementation within a social governance framework).

Initially, the research addressed epistemological considerations, emphasizing that genuine attribution of any theoretical construct to Sharia fundamentally requires a robust epistemic threshold – certainty (*Qat'*). The mere aggregation of juristic opinions without achieving this epistemic certainty, although methodologically useful, remains insufficient for definitive Sharia attribution. Therefore, the study underscored the necessity of integrating epistemological strategies such as "minor closure" (*Insidad Saghir*), a jurisprudential technique distinct from major closure (*Insidad Kabir*), which sanctions reliance on probabilistic reasoning (*Zann*) in limited jurisprudential domains. Minor closure effectively allows jurists to cautiously circumvent otherwise inaccessible epistemic pathways by endorsing highly reliable juristic opinions as valid supplementary proofs, thereby enhancing certainty through cumulative inductive reasoning.

The research further analyzed the role of the jurist's guardianship authority (*Wilayat al-Faqih*) in reinforcing the legitimacy of synergistic juristic opinions, especially in their adoption within social systems. Although absolute guardianship remains a contentious theoretical stance among various Islamic scholars, this study identified sufficient jurisprudential backing – within the intellectual legacy of al-Sadr and subsequent scholarship – to affirm that the guardianship principle provides robust grounds for adopting synergistically derived jurisprudential theories into governance and policy frameworks. In scenarios where certainty remains elusive, the authoritative capacity vested in

the jurist enables pragmatic yet principled adoption of synergized opinions to ensure coherent social system governance aligned with Islamic ethical and legal standards.

Moreover, the research discussed the "probable agreement" (*Ittifaq Muhtamal*) argument, clarifying its specific utility in the context of theory adoption rather than initial theoretical discovery. This subtle distinction underscores the epistemological caution within al-Sadr's framework, delineating clear boundaries between theoretical exploration (discovery) and practical jurisprudential application (adoption). The probable agreement, while persuasive, cannot independently sustain theoretical discovery absent stronger epistemic corroboration.

The study rigorously addressed significant critiques of the synergistic methodology, particularly the potential confusion between traditional jurisprudential ruling (*fiqh al-ahkam*) and jurisprudential theorization (*fiqh al-nazariyya*). Two primary counterarguments were articulated: first, highlighting essential distinctions between these two categories of jurisprudence, and second, re-framing debates to focus precisely on the epistemic foundations and legitimacy of juristic synthesis rather than peripheral or methodological misconceptions.

6. Conclusion

Through an extensive exploration of the synergistic authority concept, this research provided substantial theoretical validation for integrating multiple juristic opinions as a credible methodology in jurisprudential theorization. It was established that genuine theoretical attribution to Sharia mandates achieving a threshold of certainty, either through inductive reasoning combined with minor closure or through legitimate juristic guardianship authority. Thus, the epistemic credibility of synergized opinions emerges not merely from convenience or expediency, but from deep-seated jurisprudential principles.

Resolving major epistemological and methodological objections, the synergistic authority model effectively addresses fundamental inconsistencies previously encountered in jurisprudential theorization, particularly discrepancies arising from isolated juristic interpretations. By systematically harnessing collective juristic wisdom, this approach expands interpretive capacities, facilitating a coherent integration of juristic insights into comprehensive Islamic legal theories.

Practically, adopting the synergistic method empowers the Islamic jurist-ruler (*Wali al-Faqih*) with a legitimate jurisprudential strategy to consolidate and standardize governance rulings across political, economic, social, and penal domains.

Applying the synergistic method to criminal law notably elucidates deeper jurisprudential and policy objectives underlying Limits imposed by God.

Clarifying these objectives offers significant jurisprudential advancements, resolving interpretive ambiguities while practically guiding legislative and policymaking processes. This enhanced understanding critically informs and refines the design and enactment of complementary *ta'zir* (discretionary) punishments, enriching the overall Islamic penal system with coherence and robust epistemological support.

Thus, the validation of the synergistic authority not only resolves theoretical complexities inherent in jurisprudential theorization but also significantly enhances practical legislative efficacy.

Keywords: Synergy of Juristic Opinions, Imitation (*Taqlid*), Muhammad Baqir al-Sadr, *Hudud* Punishments.

اعتبارسنجی هم‌افزایی آراء فقهی در کشف و اختیار نظریه شریعت‌محور، مبتنی بر دیدگاه‌های شهید صدر؛ با تطبیق آن در فرایند کشف نظریه کیفری

غلامحسین الهام • دانشیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

dr.elham@ut.ac.ir

سیدمسعود مرتضوی • دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

sm.mortazavi@ut.ac.ir

ایران. (نویسنده مسئول)

چکیده

به واسطه سرعت بیش از پیش تحولات اجتماعی، بسط سریع ساختارهای تمدنی غرب در قاطبه فرهنگ‌ها، و همچنین وقوع انقلاب اسلامی ایران، نگرش کلان به احکام شرعی و استخراج خطوط مشی اسلام در ساحات مختلف اجتماعی، اهمیتی دوچندان یافته است. با این حال، استنباط روش‌مند این نظریات به گونه‌ای که هم قابلیت انتساب به اسلام را داشته و هم به لحاظ اصولی حجیت داشته باشد، نیازمند نوآوری فقهی است. یکی از فقهای معاصر که هم روش خود را در استخراج نظریه تبیین کرده و هم در امتداد آن به صورت عینی اقدام به نظریه‌پردازی نموده، شهید آیت‌الله سیدمحمدباقر صدر است. هم‌افزایی آراء فقهی یا بهره‌گیری هم‌زمان از آراء فقیهان مختلف در طراحی و اختیار نظریه، یکی از عناصر روشی نظریه‌پردازی ایشان است. این پژوهش که مبتنی بر روش توصیفی تحلیلی صورت پذیرفته، درصدد سنجش قلمرو اعتبار ادله این نظریه اصولی با عنایت به آراء موافق و مخالف آن است، و در راستای عینیت‌بخشی به این الگو، اقدام به تطبیق فرضی آن در قلمرو سیاست حاکم بر حدود نموده است. بر پایه یافته‌های این پژوهش، پنج دلیل کاشفیت معرفت‌شناختی، انسداد صغیر، استقراء احکام شرعی، موافقت احتمالی با واقع، و نهایتاً اختیار ولی فقیه، هر کدام با قیودی خاص مثبت و جوهی از هم‌افزایی آراء فقهی است. اثبات حجیت این روش می‌تواند یکی از اصلی‌ترین موانع نظریه‌پردازی فقهی را، از جمله در حوزه نظریه مجازات برطرف سازد. هم‌چنین تطبیق این روش در فرایند کشف نظریه اهداف مجازات‌های حدی، در شناسایی جایگاه و فهم چالش‌های فرایند کشف و اختیار نظریه شریعت‌محور راهگشا خواهد بود.

واژگان کلیدی: هم‌افزایی آراء فقهی، تقلید، شهید صدر، مجازات حدی.

مقدمه

در هر تمدنی، مدیریت فرد و اجتماع بیش از هر چیز از طریق «ساختارها» و «نظام‌های اجتماعی» صورت می‌پذیرد. به عبارت دقیق‌تر، تمدن‌ها از اتصال نظام‌مند مجموعه‌ای از سیستم‌ها یا نظام‌ها در حوزه‌های مختلف آموزشی، اقتصادی، عبادی، قضایی، خانوادگی و... به وجود می‌آیند (دورانت، ۱۳۷۲، ج ۱، صص. ۳-۷). بر پایه اعتقاد به جامعیت شریعت اسلام و ابتکار عمل آن در راستای هدایت ابعاد اجتماعی و تمدنی انسان معاصر، به نظر می‌رسد کشف و پیاده‌سازی نظام‌ها و ساختارهای اسلامی، مقدمه‌ای ضروری برای حاکمیت دین در اجتماع اسلامی است. یکی از مهم‌ترین ایده‌پردازانی که هم به صورت روشمند به تحلیل مراحل نظریه‌پردازی فقهی پرداخته و هم به صورت عینی اقدام به نظریه‌پردازی در حوزه نظامات اجتماعی کرده، آیت‌الله سیدمحمدباقر صدر است. ایشان بزرگ‌ترین مشکل انسان معاصر را فقدان نظام شایسته‌ای می‌داند که به کمک آن بتواند در زندگی اجتماعی خود به سعادت برسد. به اعتقاد ایشان، در شرایط حاضر تنها راه نجات انسان تحقق نظامات اسلامی است (صدر، ۱۴۳۳ق، ج، صص. ۱۵، ۷۴-۷۵). از اصلی‌ترین ابداعات فقهی شهید صدر، تفکیک «فقه‌الاحکام» از «فقه‌النظریات» است. این رهیافت که در فقه شیعه سابقه چندانی برای آن نمی‌توان یافت، سرآغازی مهم برای ورود به ساحت نظریه‌پردازی فقهی درباره نظام‌های مختلف اجتماعی است.

در تصویری که شهید صدر از ساختمان نظری جامعه اسلامی ارائه می‌کند، در ابتدا ما با بنیان‌های کلان معرفتی و هستی‌شناختی روبه‌رو هستیم که جهان‌بینی یک مسلمان را به صورت عام شکل می‌دهد. در لایه بعدی، اصول و خط‌مشی‌هایی ناظر به حوزه‌های معین اجتماعی (مانند اقتصاد، سیاست، فرهنگ، سلامت و...) در قالب بایدها و نبایدها قرار دارد که مسیر حرکت مطلوب جامعه اسلامی را تعیین می‌کند و در مرحله بعد، شاهد روینای این ساختمان در قالب احکام یا قوانین جزئی هستیم (صدر، ۱۴۰۹ق، صص. ۳۸-۳۹). فقه‌النظریه در صدد کشف لایه میانی یعنی اصول و خط‌مشی‌های دین اسلام درباره حوزه‌های مختلف حیات اجتماعی است.

«نظریه هم‌افزایی آرای فقهی» از جمله مهم‌ترین ارکان طرح فکری شهید صدر است که نقش «نظریه معین» را در نسبت با فقه‌النظریه ایفا می‌کند. فراهم آوردن مجموعه‌ای منسجم از احکام شرعی، نقطه عزیمت فقیه از قلمرو فقه‌الاحکام به فقه‌النظریات است. بر مبنای این منطق، فقیه می‌تواند در کنار فتاوی خود از دیگر آرای روشمند سایر فقها در فراهم آوردن مجموعه‌ای منسجم

بهره‌بردار. در این صورت احکام متناسب دیگری وارد مجموعه می‌شود و بر اساس این مجموعه منسجم، نظریه قابل دستیابی خواهد بود (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، ص. ۴۶۶). شاید در نگاه نخست بتوان این نظریه را یکی از ارکان فقه‌النظریه و یکی از عناصر روشی آن تلقی کرد، اما با لحاظ اینکه این روش، مبانی اصولی متفاوتی نسبت به فقه‌النظریه دارد و همچنین، آثار و نتایج آن محدود به ترسیم نظریه فقهی نیست، جا دارد که به صورت مستقل بررسی شود. این نظریه با توسعه عمده منابع و ظرفیت‌های اکتشاف مکتب، زمینه را برای نظریه‌پردازی فقهی در حوزه‌های مختلف اجتماعی فراهم می‌آورد. گفتنی است که شهید صدر خود عنوانی برای این روش قرار نداده و در این پژوهش، نام‌گذاری آن به نظریه هم‌افزایی آراء فقهی بر مبنای ماهیت این روش فقهی بوده است.

این مقاله با اتخاذ روش تحلیلی و کتابخانه‌ای، پس از بررسی ماهیت و جایگاه هم‌افزایی آراء فقهی در منظومه فکری شهید صدر، درصدد پاسخ به این مسئله اصلی است که «داده پذیرش یا رد اعتبار هم‌افزایی آراء فقهی در دو مقام اکتشاف و اختیار نظریه فقهی چیست؟». هدف از این پژوهش، اعتبارسنجی یکی از اصلی‌ترین ارکان نظریه‌پردازی فقهی از منظر شهید صدر است که اتخاذ آن راه را برای نظریه‌پردازی روشمند در شئون مختلف نظام اجتماعی اسلام باز کند. همچنین، پژوهش حاضر با هدف تبیین دقیق و عینی روش هم‌افزایی، بهره‌بردارای فرضی از این روش را در دستیابی اجتهادی به اهداف سیاست حاکم بر حدود اسلامی دنبال کرده است. هم‌افزایی آراء فقهی نظریه‌ای است که مبنای آن به تفصیل مورد بحث قرار نگرفته و مبدع آن نیز نه در کتاب‌های اصولی خود، بلکه عمدتاً در قالب تمهیدی روش‌شناختی در بحث از نظام اقتصادی اسلام آن را مطرح کرده است. آثاری از دیگر محققان در زمینه حجیت فقه‌النظریه و پاسخ به اشکالات منتقدان آن وجود دارد که به طور ضمنی و اجمالی به چالش اعتبار هم‌افزایی آراء فقهی اشاراتی ارزشمند داشته‌اند^۱، اما نگارندگان تاکنون پژوهشی را که به طور مستقل به بحث از این

۱. آثاری مانند عابدی‌نژاد داورانی، امین‌رضا (۱۳۹۴). روش کشف سیاست‌های پیشرفت با تأکید بر آراء شهید صدر. نشریه معرفت اقتصادی، شماره ۱۳، صص. ۱۲۱-۱۵۴؛ توسلی و سعدی، ۱۳۹۴، صص. ۶۷-۹۴؛ یوسفی، محمدرضا (۱۳۷۹). بررسی روش آیت‌الله شهید صدر در کشف مکاتب اقتصاد اسلامی. نشریه دین و ارتباطات، شماره‌های ۱۱ و ۱۲، صص. ۱۱۳-۱۲۸.

نظریه پردازد، هر دو ساحت اکتشاف و اختیار نظریه را به صورت توأمان بررسی کند و با انتزاع این روش از ادبیات اقتصادی، جلوه‌هایی از تعمیم آن به حوزه نظریه کیفری را نشان دهد، نیافته‌اند و از این سه جنبه، مقاله حاضر مجالی جدید را برای تأمل فراهم می‌آورد.

۱. ماهیت و جایگاه هم‌افزایی آرای فقهی

تفکیک شهید صدر میان فقه الاحکام و فقه النظریات، افق‌های جدیدی را در راستای ترسیم نظریات فقهی و بسط حاکمیت فقه در عرصه‌های مختلف اجتماعی گشوده است. فقه‌النظریه به عبارت ساده به دنبال ارائه تصویر کامل شریعت در قلمرو اجتماعی معین است. این عملیات درصدد کنار هم قرار دادن تصاویر تقطیع‌شده شریعت از میان احکام و نصوص است؛ به‌گونه‌ای که ارتباط این تصاویر دیده شود و تصویر وضوح یابد. هدف فقه‌النظریه این است که با زاویه دید نظام‌مند خود، قواعد کلی و عامی را که پیش از این در مسائل جزئی دیده نمی‌شدند، ترسیم کند (حب‌الله، ۱۴۲۱ق، ص. ۲۶۴). فقیه نظریه‌پرداز در مسیر اکتشاف مکتب یا نظریه اسلام، افزون‌برتجمیع احکام جزئی ناظر به حوزه معین و ملاحظه دلالت‌های مشترک آن‌ها، از منابع دیگری مانند پیش‌های اسلامی، اهداف احکام ثابت و روش معصومان (علیهم‌السلام) در وضع عناصر متغیر بهره می‌گیرد (صدر، ۱۴۳۳ق، الف، صص. ۴۵-۵۵).

برخلاف سیر معمول نظریه‌پردازی، فقیه بر اساس مبانی فکری خود اقدام به ابداع و تأسیس نظریه نمی‌کند، بلکه درصدد اکتشاف نظریه از میان احکام فرعی و مفاهیم اسلامی است. او به کمک ادله عقلی و نقلی متعددی می‌داند که شارع حکیم، نظام کاملی را ساخته و پرداخته است، اما عوامل متعددی سبب محدودیت دسترسی به این نظام کامل شده‌اند. غبار فاصله زمانی، تحولات تاریخی، تصاویر غیرامینی که بعضاً بر نقل راویان سایه افکنده و اثرپذیری عملیات فقاهاست از فرهنگ‌های غیراسلامی حاکم بر فهم امور، از جمله این عوامل هستند. در چنین شرایطی، فقیه نظریه‌پرداز باید بکوشد تا حد امکان این گردوغبار را کنار بزند و چهره حقیقی نظام اسلامی را در ابعاد فردی و اجتماعی آن ترسیم و بنیان‌های فکری‌اش را کشف کند (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، صص. ۴۳۱-۴۲۳).

تفکیک فقه‌الاحکام از فقه‌النظریات، آثار و احکام مهمی به دنبال دارد. در فقه‌الاحکام، عدم انسجام مجموعه فتاوی، هیچ خللی به اعتبار احکام وارد نمی‌سازد. همچنین، کارآمدی این احکام

در مقام امتثالشان در اجتماع، تأثیری در استنباط حکم فقهی ندارد؛ زیرا فقیه متعبد ایمان دارد که در کنه این احکام شرعی انسجام و مصالحی نهفته است که دیده عقل قادر به رؤیت آن نیست. فقیه تمام توان خود را صرف تحصیل احکام ناظر به افعال مکلفان می‌کند و از ادله‌ای بهره می‌برد که عمل بر اساس آن‌ها مفید قطع شخصی به عدم استحقاق عقوبت است. بر این مبنا، مجتهد اجازه بهره‌گیری از ظن نوعی و تقلید از فتاوی دیگر فقها را نخواهد داشت.

این در حالی است که فقیه در آغاز حرکت از فقه‌الاحکام به سوی فقه‌النظریات، باید نقطه عزیمت خود را مجموعه‌ای منسجم و هماهنگ از احکام قرار دهد و مهم‌ترین کارکرد نظریه هم‌افزایی آرای فقهی در این مقام ظهور می‌یابد. اگر فقیه بتواند این مجموعه منسجم و هماهنگ را از میان احکام استنباط‌شده شخص خود بیابد، هم به‌عنوان مجتهد مستنبط احکام و هم مکتشف نظریات، نقش‌آفرینی کرده است، اما اگر از میان فتاوی شخصی خود به چنین مجموعه منسجمی دست نیافت، نظریه‌پردازی را رها نمی‌کند. از منظر شهید صدر، در چنین وضعیتی بهترین کار آن است که از مجموعه احکام، آنچه را ناسازگار تشخیص می‌دهد، کنار بگذارد و از فتاوی دیگر مجتهدان کمک گیرد. در این صورت احکام منسجم دیگری وارد مجموعه می‌شود و بر اساس این مجموعه منسجم، نظریه قابل استنباط خواهد بود. حتی شهید یک گام فراتر می‌رود و آرای فقهی روشمندی را که به واسطه قرائن لبی و... هیچ فقیهی به آن فتوا نداده است نیز در زمره گنجینه‌های کشف نظامات اسلامی قرار می‌دهد (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، ص. ۴۶۶). در واقع، مطابق این نظریه اصولی، مجتهد خود را به مثابه کارشناس بی‌طرفی در نظر می‌گیرد که مبانی فقهی و «ظن شخصی» به صحت فتاوی خود را کنار گذاشته است و مجموعه آرای روشمند فقهی را در طراحی نظریه سهیم می‌کند. به بیان مبدع فقه‌النظریه، «حداقل این طرحی است که به‌حسب احتمالات، امکان تطبیق آن با لوح محفوظ از دیگر مجموعه احکام کمتر نیست؛ زیرا همه آن‌ها از اجتهادات معتبر دینی به دست آمده است» (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، ص. ۴۶۰).

افزون بر ساحت اکتشاف، نظریه هم‌افزایی آرای فقهی در ساحت اختیار و گزینش نظریه‌ای از میان نظریات فقهی نیز ورود یافته است. می‌توان جامعه‌ای را تصور کرد که در آن فقهای مختلف به مدد فتاوی شخصی یا با هم‌افزایی آرای فقهی، به مکاتب و نظامات مختلفی دست یافته‌اند. شهید صدر در این رابطه معتقد است همه این مکاتب از طریق اجتهادات معتبر به دست آمده‌اند و همگی

اعتبار شرعی دارند (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، صص. ۴۴۷ و ۴۶۰)، اما در جامعه الزاماً یکی از آن‌ها ملاک عمل قرار می‌گیرد. براین اساس، سه معیار زیر را برای گزینش یک نظریه یا عنصری از نظریه از میان نظریات مختلف پیشنهاد می‌کند. ۱. دارای قوی‌ترین عناصر درونی باشد. ۲. شامل کارآمدترین عناصر در حل مشکلات زندگی باشد و ۳. در تحقق بخشیدن به اهداف عالی اسلام توانا تر از دیگر نظریات باشد (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، صص. ۴۶۰). بنابراین، ما با دو ساحت از هم‌افزایی آرای فقهی در دو مرحله متفاوت مواجه هستیم. یکی در مرحله تولید نظریه توسط فقیه و دیگری در مقام اتخاذ نظریه به‌عنوان مبنای عمل در حکومت دینی.

در تبیین ساحت اختیار نظریه باید مبنای نظریه شهید صدر در رابطه با گستره دخالت دولت در تطبیق و تشریح اسلامی را بررسی کرد. مطابق دیدگاه ایشان، دخالت دولت تنها به تطبیق و اجرای احکام ثابت شریعت خلاصه نمی‌شود و افزون‌بر آن، دولت به تعیین عناصر متغیر متناسب با شرایط زمانی و مکانی می‌پردازد. دولت اسلامی در دایره منطقه فراغی که شریعت اسلامی نسبت به آن حکم ثابت الزامی ندارد، می‌تواند در شرایط متحول اجتماعی، احکام تکلیفی ثانویه‌ای را جعل و این قلمرو را در راستای اهداف عام اسلام اداره کند. این موضع ایجابی دولت نمی‌تواند بدون قید و رها باشد، بلکه باید مبتنی بر نظریه و مکتب اسلام طراحی شود. لحاظ توأمان جنبه‌های ثابت و متغیر شریعت، قدرت رسالت و استمرار هدایتگری در اعصار مختلف را به شریعت اعطا می‌کند (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، صص. ۸۰۰-۸۰۱). در این چهارچوب، به‌رغم آنکه هر واقعه‌ای حکم تشریحی اولیه خود را دارد، فقیه صلاحیت اعطای صفت تشریحی ثانوی بر مبنای شرایط را دارد و البته این صفت ثانویه نباید مخالفتی با احکام ثابت و ضوابط عام حاکم بر آن داشته باشد (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، صص. ۸۰۴).^۱

۱. گفتنی است که این مطالب عمدتاً مبتنی بر مباحث شهید صدر در کتاب اقتصادنا مورد بررسی قرار گرفته است. ایشان پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، در قالب رساله‌ای کوتاه، ساختار پیشنهادی خود برای تنظیم قانون اساسی ایران را ارائه کرد. مباحث ایشان در این رساله در نگاه نخست، شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با طرح ایشان در اقتصادنا دارد و محمل توجیه‌های مختلفی نسبت به جمع میان دو طرح یا نسخ یکی توسط دیگری بوده است (برای مثال، ربک به: حکیم، سیدمحمدباقر صدر. النظرية السياسية عند الشهيد الصدر. الموسم، شماره‌های ۲۶ و ۲۷، صص. ۳۸۱-۳۹۴؛ امینی‌پژوه، حسین و اسماعیلی، محسن (۱۳۹۲). منطقه الفراغ به‌منابه نظریه قانون‌گذاری. نشریه دانش حقوق عمومی، سال ۲، شماره ۵).

شهید صدر این دو نوع گزینش را قلمرو اختیار «شخصی» یا «ذاتی»^۱ نامیده است که در یکی فقیه و در دیگری حاکم اسلامی یا نمایندگان او اقدام به تبعیت از مجموعه‌ای از آرای فقهی در قالب فتاوی یا نظریات می‌کنند. در قسم نخست، فقیه برای طرح مکتب اجتماعی خود اقدام به بهره‌گیری از آرای روشمند فقهی فقهای مختلف می‌کند و در قسم دوم، حاکم جامعه در ساحت‌های مختلف اجتماعی، با سه معیار گفته شده، به یکی از نظریات موجود از میان نظریات فقهای مختلف ملتزم می‌شود. مؤسس نظریه تأکید می‌کند که دایره این انتخاب مطلق نیست و تنها شامل اجتهادات روشمند فقهی می‌شود. به نظر می‌رسد خود این روشمندی اجتهاد نیز می‌تواند معیار چهارمی برای انتخاب این نظریات تلقی شود. با این حال، به اذعان ایشان، تا اندازه‌ای دخالت ذائقه فقهی در این انتخاب نقش آفرینی می‌کند.

با توجه به چالش‌های پیش روی پیروی هم‌زمان از چند دیدگاه فقهی - چه در ساحت اکتشاف نظریه و چه در ساحت اختیار نظریه - باید دید چه محمل‌هایی برای توجیه شرعی این نظریه اصولی قابل ارائه است.

۲. ارزیابی حجیت هم‌افزایی آرای فقهی در اکتشاف و اختیار نظریه

به لحاظ اصولی تردیدی وجود ندارد که شک در حجیت یک دلیل، مساوی با عدم حجیت آن است و اگر نتوان دلیلی بر حجیت نظام ترکیب‌یافته از آرای فقهای مختلف یافت، باید اذعان به عدم حجیت و اعتبار آن کرد (صدر، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص. ۱۹۴). امکان استناد و انتساب نظریه به شارع و همچنین، معذرت و منجزیت رفتارهایی که بر مبنای این نظریه به عمل می‌آید، از جمله ثمرات بحث از حجیت روش نظریه‌پردازی است. به نظر می‌رسد مهم‌ترین پاشنه آشیل قابل تصور برای این نظریه، چالش حجیت آن است و اثبات اعتبار روش اتخاذ شده می‌تواند راه را بر بسیاری از سوء تفاهم‌هایی که این سبک از نظریه‌پردازی را برخاسته از ملاحظات عمل‌گرایانه و فاقد مبنای

۱. با توجه به بستر طرح این مطلب در مقام روش کشف مکتب اقتصادی، به نظر می‌رسد ذاتی در ادبیات ایشان ترجمه «Subjective» است. ایشان پیش از طرح این مطلب، آفاتی که می‌تواند استنباط مکتب را دچار آفت ذاتیت یا همان شخصی یا ذهنی شدن کند، برمی‌شمرد و در ادامه می‌فرماید در برخی مواقع این اختیارات فقیه اجتناب‌ناپذیر است و ضرورت می‌یابد و باید قلمروی برای ابتکار عمل فقیه در کشف نظریه اسلامی قائل بود.

معتبر می‌دانند، ببندد.

۱.۲. ادله اعتبار هم‌افزایی آرای فقهی

محمل‌های فقهی گوناگونی برای پیروی هم‌زمان از فتاوی چند فقیه ارائه شده است که پس از تبیین، قلمرو اعتبار آن‌ها مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

۱.۱.۲. کاشفیت معرفت‌شناختی

شهید صدر در مقدمه طرح استدلال خود، واقعیت شریعت را - آن‌گونه که رسول اکرم (صلی‌الله علیه و آله) به مردم ابلاغ کرده‌اند - از تصویر حاصل از جست‌وجوی مجتهد در نصوص دینی تفکیک می‌کند. شریعت واقعی برخوردار از منطق فکری منسجم و بنیانی یکپارچه است و دقیقاً همین باور است که ما را بر آن می‌دارد که احکام شریعت را روئینایی تلقی کنیم که باید به لایه‌های مبنایی و عمیق‌تر آن رسوخ کرد و به بنیان‌هایی رسید که احکام فرعی در تناسب کامل با آن قرار دارند. این در حالی است که اجتهاد فقهی عملیات پیچیده‌ای است که به لحاظ معرفت‌شناختی از هر جانی با شک‌ها و تردیدهایی مواجه است که می‌تواند ما را از واقعیت تشریح دور سازد از جمله عدم صحت برخی نصوص در دسترس فقیه، خطا در فهم آن‌ها، راه‌های مختلف جمع میان آیات و روایات، دخالت شرایط پیرامونی صدور روایات بر دلالت آن‌ها، عدم وصول یا نقل قرائن متصله و منفصله، غفلت مجتهد از نصوص دیگری که دلالت بر موضوع دارند و...؛ البته باید اذعان داشت که با وجود احتمال عدم انطباق با واقع، اسلام اتکا به بسیاری از ادله ظنی را جایز شمرده و با تعیین چهارچوب‌هایی، این احتمالات خلاف را الغا کرده است؛ چه اجتهاد مجتهد اصابت به واقع بکند و چه دچار خطا شود (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، صص. ۴۶۲ و ۴۶۳).

در نتیجه این فرایند، طبیعی و کاملاً محتمل است که فتاوی هر مجتهدی در قلمرو فقه‌الاحکام، مجموعه‌ای از مخالفت‌ها با واقع تشریحی داشته باشد - هرچند در مورد آن عذر موجه دارد - و باز هم طبیعی است که تصویر واقعی شریعت در میان اجتهادات فقهای مختلف پراکنده باشد. در چنین شرایطی، ضرورتی ندارد که اجتهاد هر یک از مجتهدان انعکاس‌دهنده یک مکتب کامل و در تناسب با زیربنای فکری احکام باشد. مجتهدی که به لحاظ معرفت‌شناختی دائماً در معرض خطا در کشف است، محتمل است که عنصری بیگانه از واقع اسلام را به مجموعه احکام بیفزاید یا از آن کم کند. در نتیجه، مجموعه احکامی که اجتهاد شخصی او به آن دست یافته است، به لحاظ مبنایی

متناقض از آب می‌درآید و رسیدن به مبنای فکری معنابخش و منسجم را ناممکن می‌سازد (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، صص. ۴۶۲ و ۴۶۳). گاه حتی یک خطا در مجموعه این احکام می‌تواند منجر به قلب حقایق در خلال عملیات کشف نظریه شود (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، ص. ۴۶۴).

به‌طور خلاصه، فقیه نظریه‌پرداز به لحاظ کلامی اعتقاد به وجود نظریه منسجم در وراى احکام فرعی موجود دارد و انتظار اکتشاف چنین نظریه‌ای از مجموعه احکام استنباطی یک مجتهد منطقی به نظر نمی‌رسد و «عادتاً محال است» (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، ص. ۴۶۱). در مرحله فقه‌النظریات ما در پی تبیین نظامی هستیم که اسلام ارائه کرده است و آن را راهی می‌داند که بشر باید برای تنظیم حیات اجتماعی خود بپیماید. پس باید در پی آنچه احتمال تطابق بیشتری با نظر اسلام دارد، باشیم نه موضوعی که برای آن حجت داریم. از این‌رو دقیقاً به‌عکس مرحله فقه‌الاحکام، عنصر «کشف» بر «معدریت و منجزیت» مقدم شده است و بهره‌گیری از فتوای فقیه دیگر برای نزدیک‌تر شدن به نظام احتمالی توجیه می‌شود (علی‌اکبری بابوکانی و همکاران، ۱۳۹۵، صص. ۱۰۱ و ۱۰۲). به تعبیر مبدع فقه‌النظریه:

«حداقل می‌توان گفت این مجموعه تلفیق‌یافته از آرای فقهی، تصویری از شریعت است که احتمال انطباق کامل آن بر تصویر واقعی شریعت وجود دارد و احتمال انطباق آن بر واقع، از هر تصویر موجود دیگری در حوزه پر بار اجتهادات فقهی کمتر نیست... این تمام چیزی است که می‌توان در فرایند کشف مکتب اسلامی به آن دست یافت و تقریباً به بیش از این هم نیاز نیست؛ هم قادر به کشف مکتبی می‌شویم که از نظر امکان صدق و دقت در تصویر، دست‌کمی از صورت‌های اجتهادی دیگر ندارد، هم به اعتبار آنکه منتسب به مجتهدان طراز اسلامی است، مجوز انتساب آن به اسلام وجود دارد و اسلام اجازه تطبیق و اجرای آن را در زندگی داده است» (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، ص. ۴۶۷).

در این مقام، فقیه نظریه‌پرداز خود را ناظر ثالث و بی‌طرفی لحاظ می‌کند و مبانی ظنی^۱ مختار خود را نادیده می‌گیرد و در نتیجه، کاشفیت آرای روشمند هر یک از مجتهدان طراز نزد او به یک

۱. بدیهی است که نمی‌توان از فتوای قطعی عدول کرد. همچنین، رجوع به مبنای فقهی که بنا بر قطع نادرست است، قابل دفاع نیست.

اندازه است. در این صورت گردآوری عناصر سازوار در یک منظومه احکام، نه تنها در سطح تحلیل خرد ناظر به یک حکم، کاشفیت برابری دارد، بلکه در نگاه منظومه‌ای و مجموعه‌ای قطعاً کاشفیت بیشتری خواهد داشت؛ زیرا اساساً امکان تحصیل نظریه از مجموعه ناسازوار از احکام وجود ندارد و نظام مستخرج از این مجموعه، یکی از ویژگی‌های نظام واقعی - یعنی انسجام - را داراست.

اعتبار انتخاب یک نظریه از میان نظریات موجود از سوی ولی فقیه نیز با این مبنای معرفت‌شناختی قابل توجیه است. در واقع، در شرایطی که چند نظریه که همگی مبتنی بر مجموعه منسجمی از احکام شرع هستند، در معرض انتخاب حاکم اسلامی قرار می‌گیرد، همه آن‌ها از این حیث کاشفیت برابری دارند. به همین دلیل، مبدع نظریه هم‌افزایی، معیارهای دیگری که ما را به تشریح واقعی نزدیک‌تر می‌سازد، مطرح می‌کند از جمله استحکام عناصر درونی، اهداف نظام نظری و کارآمدی. سرّ تعیین این سه معیار را می‌توان با توجه به عناصر تحلیلی یک نظام دریافت. نام‌برده در دیگر آثار خود، عناصر نظام را به چهار عنصر واضح، احکام شرعی، هدف و چینش نظام تحلیل می‌کند (صدر، ۱۴۳۳ق، د، ص. ۱۰۵). بر این مبنای حاکم در ارزیابی یک نظریه می‌تواند به سراغ یکایک فتاوی‌ای برود که مبدأ تأسیس آن نظریه بوده‌اند. در این بررسی مجدد از منظر ولی فقیه اگر خلل شایان توجهی به اثبات برسد، کاشفیت آن نظریه را زیر سؤال می‌برد. همچنین، بر مبنای عنصر هدف، تناسب هدف این نظام نظری - که مربوط به قلمرو خاص اجتماعی است - با اهداف عالی اسلام، قرینه‌ای برای اثبات اصالت آن است. درنهایت، از آنجاکه برحسب فرض، نظام مطلوب شارع، نظامی کارآمد است، چینش کارآمد میان عناصر نظام می‌تواند باعث ترجیح آن شود. پس در این مقام، ولی فقیه به مثابه کاوشگری است که از سه بعد میزان کاشفیت هریک از نظریات را بررسی می‌کند و درنهایت، نظریه‌ای را که کاشفیت بیشتری از حیثیت استحکام عناصر، اهداف و کارآمدی داشته باشد، اختیار می‌کند؛ البته تردیدی نیست که اقتضائات متحول مدیریت شرایط اجتماعی و مصالح موقت نیز در این انتخاب نقش‌آفرینی خواهد کرد.

در مقام ارزیابی این دلیل می‌توان پرسید انسجام یک نظام نظری چگونه قابل کشف است و بر چه مبنایی می‌توان قائل به عدم انسجام مجموعه‌ای از فتاوی‌ها شد درحالی‌که نوعاً مصالح و مفاسد واقعی و تمام‌الملاک احکام شرعی برای ما روشن نیست؟ اشکال قابل طرح دوم این است که کاشفیت اگر مفید اطمینان یا ظن متأخم به علم باشد، قابل استناد به شارع است، اما اگر تراکم

ظنون ما را به اطمینان نرساند، کاشفیت ظنی یک نظریه مجوزی برای انتساب آن به شارع نخواهد بود؛ حتی اگر کاشفیت یک نظریه ظنی از هر مجموعه فتاوی دیگری بیشتر باشد. باین حال، این کاشفیت حداکثری می‌تواند موضوعی برای احکام دیگر توجیه اعتبار از جمله انسداد صغیر یا اوامر ولی فقیه ایجاد کند.

۲.۱.۲. انسداد صغیر

استفاده از فتوای دیگران می‌تواند مبتنی بر قول به «انسداد صغیر» در عرصه کشف نظام‌های اجتماعی توجیه شود؛ توضیح اینکه، انسداد در اصطلاح اصولی به معنای بسته بودن راه علم و علمی (ظن معتبر) به احکام شرعی بر مکلفان است. انسداد بر دو قسم است؛ انسداد کبیر و انسداد صغیر. انسداد کبیر آن است که نسبت به معظم احکام شرعی، علم یا ظن معتبر (علمی) در دسترس نباشد که در نتیجه آن، با در نظر داشتن ضوابطی، ظن به یک حکم شرعی مطلقاً حجت می‌شود. انسداد صغیر آن است که نسبت به علمی خاص یا بایی خاص، دلیل علم و علمی به قدر کافی موجود نباشد و ضرورتاً به دلیل اینکه شارع در آن باب اهمال نکرده است، ظن تنها در خصوص همان موارد حجت خواهد بود. در انسداد صغیر عمده استدلال این است که امر به یک شیء که راه رسیدن به آن به طور معمول به نحو علم یا ظن معتبر امکان‌پذیر نیست، کاشف از این است که شارع در طریق احراز آن امر، توسعه قرار داده و گرنه باید گفت جعل آن حکم لغو بوده است (شبییری زنجانی، ۱۳۹۳، درس ۵۹). با توجه به اینکه شهید صدر در حوزه فقه الاحکام معتقد به انسداد کبیر نیست و باب علم و علمی را مسدود نمی‌داند (صدر، ۱۴۱۷ق، الف، ج ۱۰، ص. ۳۳۹)، شاید رجوع به مجتهد دیگر در نظریه‌پردازی فقهی را بتوان از باب اعتقاد به انسداد صغیر توجیه کرد. نتیجه پذیرش مقدمات انسداد صغیر، اخذ به مطلق ظنون در قلمرو خاص است و در این زمینه فتاوی دیگر مجتهدان که زمینه کشف نظام و هماهنگی کلی را به وجود می‌آورد، قابل استفاده است. این فتاوی مفید ظن شخصی برای مجتهد نیست، اما ظن نوعی را به وجود می‌آورد و قابل تمسک است.

اثبات انسداد نیاز به احراز مقدمات پنج‌گانه‌ای دارد که در کتاب‌های اصولی به تفصیل مورد بحث قرار گرفته (انصاری، ۱۴۲۱ق، ج ۱، صص. ۳۸۴-۴۶۶؛ آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق، ص. ۳۲۱) که دو مقدمه آن در رابطه با فقه‌النظریه چالش‌برانگیز است. نخست این مطلب که کشف

مکاتب و نظریات اسلامی موضوعی ضروری برای جامعه اسلامی است؛ به طوری که رفتارهای اقتصادی مردم و سیاست‌های اتخاذی دولت ضرورتاً باید بر مبنای مکتب اسلام باشد و گرنه مردم و نهاد سیاست‌گذار معاقب خواهند بود (صدر، ۱۴۳۳ق، ج، ص. ۱۰۴). دوم آنکه، از طریق علم یا ظن معتبر نمی‌توانیم به نظریات اسلام در حوزه‌های مختلف دست یابیم و در کشف مکتب با انسداد علم و علمی مواجه هستیم. اگر این دو مقدمه پذیرفته شود، می‌توان گفت در کشف زیربناهای نظری اسلام می‌توان از احتمالات راجح بهره برد مشروط بر اینکه مراتب ترجیح ظنون رعایت شود و ادله ظنی که مورد نهی شارع بوده‌اند (مانند قیاس)، مورد استناد قرار نگیرند.

انتساب این مبنا به شهید صدر به واسطه عدم تصریح خود ایشان و نیز شاذ بودن قول به انسداد در میان متأخران محل تردید است^۱، اما شواهدی در آثار ایشان وجود دارد که احتمال پذیرش مقدمات این دلیل را تقویت می‌کند. اولاً، ایشان ادله عقلی و نقلی فراوانی را بر ضرورت کشف مکاتب اسلامی در حوزه‌های مختلف اجتماعی طرح کرده است و بزرگ‌ترین مسئله انسان معاصر را فقدان نظام صحیح اجتماعی می‌داند (صدر، ۱۴۳۳ق، د، صص. ۸۷-۱۰۰). استدلال به اینکه بشریت تنها از طریق هماهنگ ساختن منافع فردی و مصالح اجتماعی خود می‌تواند به سعادت دست یابد و در نظام‌های بشری امکان ایجاد این هماهنگی وجود ندارد و همچنین، نیاز جامعه اسلامی به هماهنگی نظام‌های اجتماعی با بسترهای فرهنگی آن و ضرورت سنخیت نظامات اداره‌کننده ساحت‌های فردی و اجتماعی انسان، از دیگر ادله ضرورت استنباط و به‌کارگیری نظام‌های دینی از منظر شهید صدر است (صدر، ۱۴۳۳ق، د، صص. ۱۰۱-۱۰۲) که دلالت بر پذیرش مقدمه نخست دارد.

ثانیاً، تبیین موانع فراوانی که در استفاده از نصوص و منابع استنباط برای کشف مکتب اقتصادی و تصریح به فاصله اجتناب‌ناپذیری که میان «ما جاء به النبی» و احکام استنباط‌شده مجتهد وجود دارد^۲، شواهدی بر پذیرش مقدمه دوم است. ایشان در شرایطی که ادعا کرده کمتر از پنج درصد از فتاوی مجتهدین قطعی و یقینی است، دستیابی به نظریه یکپارچه را با کمک فتاوی

۱. البته نقل قول شفاهی از یکی از شاگردان ایشان (آیت‌الله تسخیری) وجود دارد که دلالت بر پذیرش مقدمات انسداد را دارد (تسخیری، ۱۳۸۲، ص. ۲۰).

۲. برخی از این موانع در مبحث نخست مورد اشاره قرار گرفت.

شخصی عادتاً محال دانسته است (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، ص. ۴۶۵). همین واقعیت فقیه را به این مطلب رهنمون می‌سازد که شارع در طریق وصول به نظریه، نوعی توسعه قرار داده است و گرنه وضع احکام الزامی نسبت به آن لغو می‌بود. در نهایت، با قطع نظر از انتساب یا عدم انتساب این دلیل به مبدع نظریه، می‌توان آن را محمل مناسبی برای توجیه هم‌افزایی آرای فقهی تلقی کرد؛ مشروط بر اینکه ضرورت شرعی به‌کارگیری نظامات اسلامی مفروض تلقی شود.

۳.۱.۲. مبنای استقرا

شهید صدر در کتاب *الاسس المنطقية للاستقرا*، نظریه‌ای بدیع را در اثبات اعتبار استقرا بیان کرده که راه تازه‌ای را در مباحث فقهی و اصولی گشوده است. ایشان در بحث از تقسیمات ادله، دلیل استقرایی را در کنار ادله عقلی و نقلی قرار می‌دهد. یکی از مبانی اعتبار هم‌افزایی آرای فقهی می‌تواند استقرای مباشر باشد که به اعتقاد ایشان در صورت وجود شرایطی موجب اطمینان است (صدر، ۱۴۳۴ق، الف، ص. ۴۴). شهید در بحث استقرا با عبور از هر دو مبنای عقل‌گرایان و تجربه‌گرایان، دو مرحله افزایش بیرونی (عینی) احتمال و افزایش درونی (ذهنی) احتمال را از هم تفکیک می‌کند (صدر، ۱۴۳۴ق، الف، صص. ۱۶۰-۱۶۸). در مرحله نخست که نگاه به عینیت خارجی دارد، ابتدا چند مؤلفه را تعریف می‌کند: «پدیده»، رخداد یا حقیقتی است که جهل به سبب آن داریم و محقق به دنبال کشف سبب آن است. «عامل تحت بررسی»، سببی احتمالی است که در همه آزمون‌ها و مشاهدات حضور دارد و محقق فراتر از هم‌بستگی، احتمال رابطه سببیت میان این عامل و پدیده مورد بحث را می‌دهد. در کنار عامل تحت بررسی، «عوامل رقیبی» وجود دارند که با عامل تحت بررسی رقابت می‌کنند. «علم اجمالی قبلی» اشاره به علم ما به این مطلب دارد که پدیده مورد بحث یک سبب دارد و «علم اجمالی بعدی» آن است که پس از آزمایش‌ها و مشاهدات متعدد کشف می‌کنیم که پدیده تحت بررسی تنها در فرض عامل تحت بررسی به وجود می‌آید در حالی که وجود عامل رقیب صرفاً محتمل است (قاسمی اصل، ۱۳۹۸، صص. ۱۲۳-۱۳۴). با تطبیق این مفاهیم بر روش کشف نظریه اسلامی می‌توان گفت پدیده مورد بررسی، هریک از احکام شرعی و عامل تحت بررسی، نظریه فقهی است که احتمال سببیت آن نسبت به مجموعه‌ای از احکام داده می‌شود. علم اجمالی قبلی، علم به هدفمند و نظام‌مند بودن احکام است و علم اجمالی بعدی، هم‌زمانی و هم‌بستگی احکام شرعی با نظریه مکتبی است (جابری و قاسمی اصل،

۱۳۹۴، صص. ۷۲-۷۳). وقتی تعداد معتناهی از احکام شرعی در تلازم و هم‌بستگی با یک نظریه مکتبی باشند، در فرایند شناختی در مرحله افزایش ذهنی احتمال، ارزش احتمالی ضعیف مبنی بر احتمال ابتدای احکام شرعی بر نظریه محتمل و البته مفقود، فدای ظن قوی به ابتدای احکام بر نظریه مکتبی می‌شود و نظریه مظنون به متیقن تبدیل می‌شود. در واقع، با کثرت یافتن احکام دارای لازمه مشترک، رفته‌رفته اطمینان حاصل می‌شود که ذهن دیگر به احتمال خلاف آن توجهی نمی‌کند.

اگرچه برخی محققان اعتبار اصولی فرایند کشف نظریه را بر همین اساس تبیین کرده‌اند، شهید صدر تصریحی به ارتباط این مبنا با روش کشف نظریه نداشته است. استفاده از استقرای احکام شرعی در کتاب اقتصادنا، ذهن را به نسبت میان مبنای هم‌افزایی آرای فقهی و نظریه استقرا نزدیک می‌کند، اما آنچه پذیرش این مبنا را دشوار می‌سازد، اطمینان‌آور بودن نظریه حاصل از این استقراست حال آنکه شهید صدر در برخی عبارات خود اعتقاد به حجیت و اعتبار ظن به چنین مکتب کشف‌شده دارد (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، ص. ۴۶۷)؛ ضمن اینکه باید توجه داشت که این استدلال ناظر به اکتشاف نظریه است و نسبت به ساحت اختیار نظریه اقتضای خاصی ندارد.

بر فرض اینکه مبنای اعتبار نظریه‌پردازی در فقه‌النظریات استقرا باشد، می‌توان گفت که در این روش همان‌گونه که شهید صدر بیان داشته است، تفاوتی میان ظنون حاصل از آرای مختلف مجتهدان طراز وجود ندارد و از طریق تجمیع ظنون به لازمه مجموعه‌ای از احکام، نظریه زیربنایی کشف می‌شود. مجتهد وقتی با تفحص در احکام مورد قبول خود، لازمه مشترکی را میان آن‌ها کشف می‌کند، در صورت وجود احکام نامتجانس، آن‌ها را جایگزین احکام هماهنگ دیگر می‌کند. مجتهد ظن معتبر به احکام اجتهادی خود دارد، اما چون اطمینان به لازمه فتاوی دیگر خود دارد، فتوای فقیه دیگر را که متناسب با آن لازمه مورد اطمینان است، به مجموعه می‌افزاید.

۴.۱.۲. لزوم موافقت احتمالی

پیش‌فرض استدلال این است که حاکمان جامعه اسلامی علم اجمالی به وجود تکالیفی اجتماعی دارند که این تکالیف تنها از طریق دستیابی به مکتب اسلام در حوزه‌های اجتماعی، اقتصادی، حقوقی و... روشن می‌شود. این نظامات اسلامی بنیانی سازوار از احکام شرعی را برای عمل موجه در منطقه‌الفراغ در اختیار حاکم می‌گذارد. با پذیرش این مقدمه، از آنجاکه تکلیف اختیار

نظریه در شئون مختلف اجتماعی متوجه حاکم اسلامی است، این مقام در انتخاب نظریه مطابق با موقف شریعت چند گزینه قابل تصور دارد.

الف. موافقت قطعی یا معتبر: این صورتی است که حاکم اسلامی که از شأن فقاہت نیز برخوردار است، خود نظریه‌ای را اکتشاف کند و نسبت به آن قطع یا ظن معتبر داشته باشد. بی‌تردید در این مقام، این نظریه را به کار خواهد بست و حجیت آن از باب قطع حاکم یا اعتبار نظریه است، اما مسئله اینجاست که فقیه نوعاً در زندگی علمی خود نمی‌تواند اقدام به نظریه‌پردازی در حوزه‌های متنوع اجتماعی کند و ناچار است از ظرفیت نظریات دیگر فقها برای پیشبرد امور واقع در منطقه‌الفراغ تشریحی بهره‌گیرد.

ب. مخالفت قطعی: عدم کاربست هیچ‌یک از نظریات موجود، اختلاط و امتزاج رویکردهای مختلف و تصمیم‌گیری بر مبنای صلاحیدهای مقطعی را به دنبال دارد و با فقدان نگرش کلان به مجموعه شریعت و قواعد عامی که شارع برای مدیریت منطقه‌الفراغ در نظر گرفته است و معین نبودن وزن و جایگاه احکام مختلف در زمان بروز تزاخات عینی، عادتاً حاکم اسلامی دچار مخالفت قطعی با موقف واقعی شریعت می‌شود. از سوی دیگر، به کار بستن هم‌زمان چند نظریه در اغلب موارد امکان‌پذیر نیست و حاکمیت را گرفتار تعارضاتی در منطق عملی خود می‌کند.

ج. موافقت احتمالی: بنا بر حصر عقلی، تنها انتخاب باقی‌مانده برای رهایی از دو محذور عدم امکان نیل به نظریه در تمام شئون و مخالفت قطعی با موقف شریعت، موافقت احتمالی با آن است؛ البته در این انتخاب، معیارهای دیگری هم لحاظ می‌شود که یکی «استحکام عناصر درونی» نظریه است. از منظر شهید صدر، هیئت حاکمه در مقام انتخاب یک نظریه از میان نظریات، مبانی دستیابی یک فقیه به آن نظریه را مورد ارزیابی قرار می‌دهد. گاه بررسی این مبانی ممکن است موجب اطمینان به بطلان آن نظریه از منظر فقیه حاکم شود. معیار دوم، «هماهنگی» آن نظریه ناظر به حوزه خاص اجتماعی با اهداف کلان اسلام است و درنهایت، «کارآمدترین» آن‌ها در بستر زمانی و مکانی و با لحاظ صلاحیید حاکمیت اختیار می‌شود (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، صص. ۴۶۰ و ۴۶۷). روشن است که دو معیار نخست ناظر به کاربست نظریه در شرایط آرمانی و ایدئال است، اما واقع‌نگری ایشان موجب شده است که معیار سوم

را نیز به آن بیفزاید تا در تغییر و تحولات جامعه در سیر خود از وضع موجود به مطلوب، حاکم صلاح‌دید مدیریتی خود را در انتخاب نظریه کارآمد به کار بندد.

۵.۱.۲. اعتبار احکام ولی فقیه

برخی شاگردان شهید ضمن اشاره به اشکالات ناظر به حجیت نظریات فقهی، لازم‌الاجرا بودن آن را از باب دستورات ولی امر توجیه کرده‌اند. بدین بیان که بنا نبوده است که نظریه‌ای کشف شود که حجت در نسبت فعل بنده و پروردگارش باشد. حجیت در مقام رفتار مکلفان معنا می‌یابد و در کشف قواعد و برپا کردن نظام اجتماعی اسلامی نیازی به حجیت این قواعد نیست. به بیان دیگر، باید بگوییم ولی امر تنها می‌تواند به‌عنوان روش اجرایی از این قواعد بهره‌برد و در این حالت نیازی به حجیت نیست. وقتی ولی امر نسبت به آن دستور دهد، حکم ولایی می‌شود (حائری و یوسفی، ۱۳۸۰، ص. ۱۳).

تنها چیزی که باید اثبات شود، این است که آیا تئوری به‌دست‌آمده ریشه اسلامی دارد یا نه؟ به اعتقاد این محققان، از نظرگاه شهید صدر تمام آرای استنباط‌شده روشمند فقهی، اسلامی به شمار می‌آیند و می‌توان برحسب آن‌ها طراحی نظریه اسلامی کرد (تسخیری، ۱۳۹۵، صص. ۱۳۷-۱۳۸). بر همین اساس است که شهید می‌فرماید «این امکان وجود دارد که اندیشه‌وران گوناگون اسلامی در پی اختلاف اجتهادهای خویش، تصاویر مختلفی از مکتب ارائه دهند که هرکدام از آن‌ها تصاویری اسلامی از مکتب شمرده می‌شود». این میزان نزدیکی و پیوند با واقعیت اسلامی، وابستگی عرفی قابل قبولی به اسلام فراهم می‌آورد و مادامی که میزان احتمال واقعیت اسلامی آن به اندازه احتمال هر تصویر ارائه‌شده دیگری است، نمی‌توانیم این پیوند را نفی کنیم (تسخیری، ۱۳۸۲، ص. ۲۰). ولی امر در صدور احکام حکومتی دو وظیفه توجه به مصالح جامعه بر اساس شرایط زمان و مکان و نزدیک کردن جامعه به اهداف الهی و شریعت اسلامی را بر عهده دارد. این امور با صدور احکام ظنی یا حتی حدسی هم می‌تواند به عمل آید. این ظن و حدس نمی‌تواند برای فقیه حجت باشد تا برپایه آن فتوا بدهد، اما ولی فقیه برای اداره جامعه با رجوع به مشاورانی خبره و در نظر گرفتن مصالح جامعه، می‌تواند با احتمال راجح هم حکم دهد (حائری و یوسفی، ۱۳۸۰، صص. ۲۸-۲۹).

این‌گونه توجیه به‌واسطه نقش محوری که اوامر و نواهی ولی امر در اداره مصالح جامعه و در

تصرف در جان، مال و عرض مردم دارد، با انتقادات زیادی همراه بوده است (عابدی‌نژاد داورانی، ۱۳۹۶، صص. ۲۴۹-۲۵۰؛ یوسفی، ۱۳۸۴، صص. ۹۵-۱۰۳). در رابطه با این ادعا که حجیت تنها نسبت به گزاره‌های شرعی مربوط به افعال مکلفان معنا می‌یابد، در بحث از سومین دلیل مخالفان سخن خواهیم گفت. انتقاد اصلی به این طرز تلقی به مبنای خود شهید صدر بازگشت دارد؛ زیرا اختیارات ولی فقیه را در دایره منطقه‌الفراغ مبسوط ندانسته و با معیارهایی که ارائه کرده، قائل به لزوم ضابطه‌مندی احکام حکومتی است. ایشان در تعابیر مختلف خود بیان داشته است که ولی‌امر باید با فرایند اجتهادی متناسب با مصلحت و نیاز جامعه و مبتنی بر مفاهیم اسلامی (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، صص. ۳۷۱ و ۴۴۳) و در راستای اهداف عام شریعت و درون چهارچوب احکام ثابت (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، صص. ۳۷۱ و ۴۴۳؛ صدر، ۱۴۳۳ق، الف، صص. ۴۷ و ۵۱)، احکام منطقه‌الفراغ را ارائه دهد و اساساً یکی از دغدغه‌های مهم شهید در طراحی روش نظریه‌پردازی، عینیت یافتن این نظریات و دور ساختن احکام ثانوی تا حد امکان از دخالت سلاقی مختلف علمی بوده است.

۲.۲. وجوه عدم حجیت هم‌افزایی آرای فقهی

چالش‌های زیادی فراروی اندیشه هم‌افزایی آرای فقهی قرار دارد که مهم‌ترین این اشکالات در این بخش اجمالاً تبیین و ارزیابی می‌شود.

۲.۲.۱. عدم امکان تقلید مجتهد از مجتهد دیگر

مهم‌ترین چالش در بحث از حجیت هم‌افزایی آرای فقهی، عدم امکان تقلید یک مجتهد از مجتهد دیگر است. به این بیان که وقتی مجتهدی با بهره‌گیری از منابع و روش معتبر، از نگاه خود حکم شرعی را کشف کرد، طبیعتاً فتوای مخالف با آن را نمی‌تواند معتبر تلقی و از آن تبعیت کند. این مسئله از مشهورات فقه و بر عدم جواز تقلید ادعای اجماع شده است (انصاری، ۱۴۰۴ق، ص. ۵۷). پس چگونه است که در مقام نظریه‌پردازی دست خود را به سوی آرای فقهی دیگر فقها دراز می‌کند و فتوایی که انسجام و سازواری لازم را به نظریه او می‌بخشد، اخذ می‌کند؟ به نظر می‌رسد احصای ادله منع تقلید مجتهد از دیگری و تبیین قلمرو آن می‌تواند در پاسخ به مسئله راهگشا

باشد.

الف. اصالت عدم اتباع از ظن: آیات و روایات متعددی دلالت بر منع تبعیت از ظن دارند.^۱ از این دایره منع، اموری مانند عمل مجتهد وفق ادله معتبر و تقلید مقلد از او از دایره عمل به ظنون خارج می‌شود و دیگر موارد ظن و شک در دایره عدم معذرت و منجزیت باقی می‌ماند (موسوی قزوینی، ۱۳۷۱ق، ص. ۴۷۰).

ب. فعلیت فتوای مجتهد در حق خود: مطابق این استدلال، فتوای هر مجتهد در حق خود او فعلیت دارد (موسوی قزوینی، ۱۴۲۷ق، ج ۷، ص. ۱۱۸)؛ زیرا این فتوا از سه حال خارج نیست؛ یا حکم واقعی به کشف تام و قطعی محرز شده یا ظن معتبر به حکم واقعی برایش حاصل شده یا آنکه مطابق با اصول عملیه، موقف خود را مشخص کرده است. در هر سه صورت بنا بر حجیت قطع، ظنون معتبر و اصول عملیه، فتوای مجتهد او را ملزم می‌سازد و قادر به مراجعه به فتوای دیگری نیست.

ج. قاعده اشتغال: برخی قائلان به منع تقلید مجتهد از غیر به قاعده اشتغال یا همان «الاشتغال یقینی یستدعی الفراغ الیقینی» استناد کرده‌اند. به این بیان که مجتهد به حسب ضرورت شرعی اجمالاً علم دارد که تکالیف شرعی بسیاری بر عهده او قرار گرفته است و یقین دارد که عمل بر اساس اجتهاد شخصی خود، یقیناً ذمه او را بری می‌سازد، اما در مورد تقلید از غیر، یقینی به برائت ذمه خود نمی‌تواند داشته باشد. به تعبیر فقهی، عمل بر مبنای اجتهاد شخصی علم اجمالی را منحل و آن را تبدیل به علم تفصیلی به لزوم عمل بر اساس آن می‌کند، اما در صورت تقلید، این علم اجمالی منحل نمی‌شود (عراقی، ۱۳۸۸ق، ص. ۳۴).

د. بنای عقلا: درنهایت، مخالفان تمسک به رأی مجتهد دیگر به مهم‌ترین دلیل بر جواز تقلید از مجتهد یعنی بنای عقلا بر جواز رجوع جاهل به عالم استناد کرده‌اند. به این بیان که وقتی مجتهدی علم یا ظن معتبر به احکام شرعی یافته، از شمول این بنا خارج است. کسی که قوه استنباط دارد و به حکم واقعی معتبر دست یافته است یا می‌تواند دست یابد و احتمال می‌دهد که غیر او در اجتهادش گرفتار خطا شده باشد، از شمول این بنای عقلا خارج است (عراقی،

۱. از جمله آیه «... ان یتبعون الا الظن و ان الظن لا یغنی من الحق شیئاً» (نجم، آیه ۲۸). همچنین ر. ک به: اسراء، آیه ۳۶، یونس، آیه ۵۹ و انعام، آیه ۱۱۶.

۱۳۸۸ق، ص. ۳۴).

در مقام ارزیابی به نظر می‌رسد ادله مشهور فقها نظارت بر تقلید مجتهد در دایره فقه‌الاحکام دارد و در این رابطه خالی از خلل است، اما استناد به این ادله در مقام منع از رجوع به فقیه دیگر در فقه‌النظریات محل اشکال است و دلالت آن‌ها شامل محیط نظریه‌پردازی نمی‌شود. دلیل نخست تنها اصل اولی را بیان می‌کند و منافاتی با اثبات حجیت عمل به فتوای غیر در مقام کشف نظامات زیربنایی احکام ندارد. کسی که مدعی جواز رجوع مجتهد به غیر باشد، علم اجمالی خود به انسجام نظریه مبنایی اسلام را مستمسک رجوع خود به فتوای غیر قرار می‌دهد (توسلی و سعدی، ۱۳۹۴، صص. ۸۱-۸۶). به این بیان که در مقام تکلیف به کشف مکتب، حرکت از هر نقطه عزیمت ناسازواری مستلزم مخالفت با این علم اجمالی است و در نتیجه، در فرضی که فتاوی مجتهد چنین امکانی را برای او فراهم نمی‌آورد، او به مقتضای علم اجمالی خود عمل می‌کند. باید در نظر داشت که در مقام فقه‌الاحکام، این فتوا در حق او منجز نیست؛ زیرا الزامی برای کشف نقطه عزیمت هماهنگ وجود ندارد.

دلیل دوم در رابطه با فعلیت حکم نسبت به مجتهد هم شمولی نسبت به نظریه‌پردازی ندارد؛ زیرا سخن بر سر عمل به حکمی خاص نیست که در حق مجتهد فعلیت یافته است، بلکه بحث بر سر «کشف» یک نظریه زیربنایی از طریق احکام فرعی و عقاید اسلامی است. حجیت یک دلیل ظنی را از دو حیثیت باید نگریست. گاه ظن معتبر است؛ از این حیث که معذرت و منجزیت فرد را در مقام پاسخ‌گویی به اعمال فردی او به ارمغان می‌آورد و گاه در کشف نظریه‌ای مبنایی برای کاربست آن در زندگی اجتماعی استفاده می‌شود. انطباق این نظریه با تصویر واقعی نظریه اسلام تابع معیارهای کشف حقایق است و نه اعتباراتی که در پی توجیه رفتار و سلوک فردی در پیشگاه الهی هستند. در مقام کشف و از نگاه معرفت‌شناختی، خود فقیه هم اذعان دارد که قریب به اتفاق فتاوی او ظنی است (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، ص. ۴۶۱) و البته در مواقع نادری که فقیه قطع به صحت رأی خود داشته باشد، مجالی برای کنار گذاشتن فتوای شخصی به وجود نمی‌آید.

استدلال سوم مبتنی بر قاعده اشتغال نیز خارج از محل نزاع است؛ زیرا اساساً مسئله مراجعه به آرای فقهی دیگران از مقوله تقلیدی نیست که فقها ناظر به منع آن سخن گفته‌اند. در بحث از تقلید، شخص جاهل با رجوع به عالمی، کسب تکلیف و حجت می‌کند، اما در کشف نظام اسلام که باید

زیربنای رفتار حاکم در منطقه الفراع تلقی شود، فقیه حاکم یقین دارد که تکالیف بسیاری در این دایره وجود دارد که جز با کشف خط‌مشی اسلام قابل مدیریت نیست. علم اجمالی او به وجود این تکالیف جز از طریق کشف یک نظریه منسجم مبتنی بر آرای فقها، به علم تفصیلی و شک بدوی تبدیل نمی‌شود. بر این اساس، در مقام کشف این امور زیربنایی، ظنون فقهای مختلف هم‌عرض یکدیگر قرار می‌گیرند و ظنون هر فقیه کاشفیت خواهد داشت و می‌تواند او را در ترسیم مجموعه‌ای که ملاک عمل است و به لحاظ کاشفیت دست‌کمی از دیگر مجموعه‌ها ندارد، یاری کند (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، ص. ۴۶۷).

در نهایت، در تحلیل بنای عقلا شاید بتوان گفت عقلا دو مقام را از هم تفکیک می‌کنند. یکی، مقامی که شخص به دنبال یک دلیل دارای «اعتبار قطعی» است و دیگری، مقامی که شخص در پی «کاشفیت حداکثری» است. در مقام نخست که نیازمند قطع به اعتبار دلیل است، مجال و معنایی برای رجوع به غیر وجود ندارد، اما در مقام دوم، با آنکه فقیه خود می‌داند فتوایش لزوماً کاشفیت قطعی از نظام اسلامی ندارد و نیز با ملاحظه عدم سنخیت این فتوا با دیگر فتاوی فقیه - که هماهنگ با نظریه مورد بررسی هستند - احتمال خلاف تقویت می‌شود. در چنین فرضی، عقلا منعی در مراجعه به نظر کارشناسی دیگر نمی‌بینند.

۲.۲.۲. انحصار حجیت در احکام ناظر به فعل مکلف

برخی استدلال کرده‌اند که نظریه فقهی از آن‌رو که ناظر به فعل مکلف نیست، حجیت یا به تعبیر دقیق‌تر معذرت و منجزیت در آن معنا ندارد (حائری و یوسفی، ۱۳۸۰، ص. ۱۳). موطن اصلی این مسئله در بحث از «حجیت خبر واحد در امور اعتقادی» است که درباره آن علمای اصول این مسئله را مطرح می‌کنند که آیا می‌توان به روایتی که امر تکوینی را توصیف می‌کند - در فرض اعتبار سندی آن - تکیه کرد؟ موضوعاتی مانند جزئیات مسائل اعتقادی، روایات تفسیری یا روایاتی که دلالت بر حقایق علمی دارند نیز از این قبیل هستند. بسیاری از علمای اصول قائل به عدم حجیت این قبیل روایات هستند و برخی مانند شیخ طوسی در عدم حجیت این اخبار ظنی ادعای اجماع کرده‌اند (طوسی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، صص. ۱۲۸-۱۳۱). با تطبیق این مبنا بر مسئله مورد بحث، نظریات فقهی به‌عنوان نتایج هم‌افزایی آرای فقهی، گزاره‌ای توصیفی و خط‌مشی‌ای حاکی از جهت‌گیری احکام اسلامی هستند و وجوب عمل مطابق با گزاره توصیفی بی‌معنا و جعل حجیت

برای آن لغو است؛ زیرا حجیت به معنای معذرت و منجزیت تنها در فرض ارتکاب یک فعل قابل تصویر است.

برخی محققان در تحلیل این مسئله میان دو مقام تفکیک کرده‌اند؛ اگر منظور قائلان به عدم حجیت، عدم تأثیر آن در دستیابی به واقعیت است، مطلب درستی است. امور اعتقادی، اموری تکوینی هستند که نیاز به جعل عدم اعتبار ندارند، اما اگر منظور، تأثیر آن در باور کردن محتوای خبر و تلاش برای عمل طبق آن است، ادله حجیت خبر شامل این موارد نیز می‌شود (انصاری، ۱۲۸۱ق، ج ۱، ص. ۵۵۷). بنابراین، اگر این اخبار آحاد با وساطت التزام به امور تکوینی منتهی به عمل شوند، می‌توان از حجیت آن اخبار سخن گفت (آشتیانی، ۱۴۲۹ق، ج ۴، ص. ۹۰). براین اساس، می‌توان گفت نظریات فقهی بر مبنای آثار عملی‌ای که بر آن مترتب است و خود را در تأثیر متقابل فقه‌الاحکام و فقه‌النظریات نشان می‌دهد، می‌توانند حجت باشند. جعل حجیت به‌عنوان یک اعتبار شرعی تنها کافی است که لغو نباشد و در صورتی که به‌واسطه یک نظریه، راهنمای فقیه در جعل دامنه وسیع احکام ثانوی خود باشد، چگونه می‌توان حجیت آن را لغو تلقی کرد؟

از سوی دیگر، در رابطه با معنای حجیت، برخی محققان مبانی دیگری از جمله «تتمیم کشف» و طریقت را مطرح کرده‌اند که بر اساس آن، یک امر مظنون در صورت حجیت، به‌منزله علم قرار می‌گیرد و احتمال خلاف آن ملغا می‌شود (نابینی، ۱۳۵۵ق، ج ۳، ص. ۵۹). این مسئله هم در مورد یک نظریه و هم یک حکم شرعی قابل تصویر است. بسیاری از اصولیان دلیل حجیت امارات را طریقت آن می‌دانند نه سببیت که بیان‌کننده معتبر بودن کشف یک واقعیت به‌وسیله اماره است (اصفهانی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص. ۲۸۳؛ مظفر، ۱۳۷۵ق، ج ۳، ص. ۳۹). بنابراین، می‌توان مسلک تتمیم کشف را به جمع قابل اعتنایی از علمای اصول نسبت داد که مطابق آن، حجیت به معنای صلاحیت مدرک بودن و دلیل بودن برای کشف از نظر شارع است و از لوازم این صلاحیت، در موارد ارتباط با فعل انسان مکلف، ترتب تنجیز و تعزیر است (واسطی، ۱۳۹۷، صص. ۲۱۱-۲۳۰). از قضا شهید صدر نیز مصلحت حجیت امارات و اصول را در تحفظ بر بیشترین و مهم‌ترین «مصلح واقعی» احکام می‌داند (صدر، ۱۴۲۳ق، ج ۳، صص. ۶۷-۶۹).

۳.۲.۲. مخالفت با اجماع مرکب

ممکن است ادعا شود مجموعه‌ای از احکام شرعی که برآمده از آرای فقهای مختلف است، از حیث

مجموعی آن مورد قبول هیچ‌یک از فقهای عظام شیعه نیست و التزام به مجموعه این فتاوی با چالش مخالفت با اجماع مرکب^۱ روبه‌روست. هنگامی که فرع‌های مختلفی در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند و هر یک حکم استنباطی خود مجتهد یا فقیهی از فقهای عظام است، التزام یک فقیه به تمام آن فتاوی محال است. پس نظریه‌ای که نقطه عزیمت آن مجموعه فتاوی‌ای است که دلیل قطعی اجماع بر بطلان آن داریم، چگونه می‌تواند خط‌مشی صحیحی را به فقیه ارائه دهد؟

تحلیل صحیح اجماع مرکب و اقسام آن، در ارزیابی این استدلال به ما کمک می‌کند. اجماع مرکب بر دو نوع است. نخست آنکه، هر یک از صاحبان اقوال، قول سوم (در اینجا مجموعه مرکب از احکام شرعی) را نفی کند. در این صورت اجماع در نفی قول سوم شکل گرفته است. طبق همه مبانی احداث قول ثالث است و جایز نیست. نوع دوم آن است که هر یک از صاحبان اقوال تنها قول خود را بیان کرده و قول دیگر را نفی نکرده باشند (صدر، ۱۴۱۷ق، ب، ج ۴، ص. ۳۱۷)، اما در جایی که فقها نسبت به وجه سوم سکوت کرده‌اند، چنین خرق اجماعی رخ نمی‌دهد و اساساً اگر غیر از این باشد، هیچ‌گاه قول سومی نمی‌توانست مطرح شود؛ زیرا پیش از آن فقها بر دو قول بوده‌اند. در بحث حاضر نیز با توجه به تعدد موضوعات احکام، به نظر می‌رسد اجماع شکل گرفته نوعاً از قسم دوم بوده است و یک فقیه در ضمن بیان حکم یک فرع، اقوال فقها در فروع دیگر را نفی نمی‌کند. بنابراین، این اجماع کاشفیتی از رأی معصوم ندارد و نمی‌تواند دلیلی بر رد اعتبار نظریه تلقی شود.

۴.۲.۲. عدم امکان هم‌افزایی در موارد قطع فقیه

یکی دیگر از وجوه مخالفت با الگوی هم‌افزایی آرای فقهی، عدم امکان عدول فقیه از قطعیات شخصی خود است. این قطعیات هم می‌تواند در بنیان‌های فکری فقیه مانند هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و روش‌شناسی فقهی او متبلور شود و هم می‌تواند متکی به استظهار فقیه از ادله ناظر به حکم شرعی باشد. بی‌تردید انسان قاطع نمی‌تواند به رأی شخص دیگری رجوع کند؛ زیرا

۱. اجماع مرکب در مقابل اجماع بسیط عبارت است از «استناد به رأی مجموع علما که در مسئله‌ای بر دو یا چند قول هستند و با هم اختلاف دارند و در عین حال، در نفی قول دیگری که هیچ‌یک به آن قائل نیستند، اتفاق نظر دارند» (صدر، ۱۴۱۷ق، ب، ج ۴، ص. ۳۱۷).

مستلزم تناقض عندالقاطع است. در واقع، محال است فرد در ذهن خود به صورت هم‌زمان ملتزم به دو مبنا یا دو حکم قطعی غیرقابل جمع باشد مانند جایی که فقیه به واسطه قطع نسبت به مذاق شریعت و مبانی نظری خود در اقتصاد اسلامی، فتوای مشهور فقها در رابطه با امکان فروش دین به مبلغ کمتر و خرید مجدد به مبلغ اسمی را نپذیرد مانند آنجا که مفاد فتوای مشهور فقها به واسطه قطع نسبت به نظریه توزیع در اقتصاد اسلامی کنار گذاشته می‌شود (صدر، ۱۴۳۴ق، ب، صص. ۱۵۹-۱۶۰) یا جایی که بر اساس فهم جامع فقیه از مبانی احکام اجتماعی اسلام، مرد بودن یکی از شرایط تصدی منصب افتا و مرجعیت تلقی می‌شود (خویی، ۱۴۱۳ق، ص. ۱۸۷). همچنین، در برخی موارد، حکم شرعی بر اساس ادله قطعی مانند مستقلات عقلیه، اجماع محصل و... استنباط می‌شود. در چنین مواردی، قطع مانع هم‌افزایی آرای فقهی است.

به نظر می‌رسد این اشکال به لحاظ کبروی خدشه‌ناپذیر است و بی‌تردید طراح الگوی هم‌افزایی نیز نسبت به آن اذعان داشته است، اما به لحاظ صغروی و مصداقی، تعداد فتاوی قطعی صادره از فقهای عظام را کمتر از ۵ درصد مجموع احکام شرعی تخمین می‌زند (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، ص. ۴۶۱) که خروج این آرای فقهی از دایره گنجینه‌های هم‌افزایی خلل چندانی به الگوی مورد بحث وارد نمی‌سازد؛ ضمن آنکه استناد فقهای شیعه به منابعی مانند اجماع غیرمدرکی، شهرت فتوایی و... با وجود اختلاف در بسیاری از مبانی کلامی و روش‌شناختی، به‌عنوان پاسخ نقضی به اشکال فوق، تأمل‌برانگیز است. حتی بعید نیست که بارقه اولیه چنین الگویی از خلال بررسی هم‌افزایی آرای فقها در قالب اجماعات و شهرت‌های فتوایی به وجود آمده باشد.

۳. تطبیق الگوی هم‌افزایی آرای فقهی در کشف سیاست حاکم بر جرائم حدی

شهید صدر الگوی هم‌افزایی آرای فقهی را در ابتدا برای کشف مکتب اقتصادی اسلام معرفی کرد، اما وی بارها بر قابلیت تعمیم این روش به دیگر حوزه‌های معرفتی تأکید داشته است (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، ص. ۳۵). فرایند اکتشاف نظریه مجازات و اهدافی که نظام حاکم بر حدود شرعی دنبال می‌کند، نه بر پایه نوآوری محض، بلکه در چهارچوب تعبد و پذیرش اراده شارع صورت می‌پذیرد. اگرچه جریان اصلی در نظریه‌پردازی حقوقی غرب، انقطاعی را میان انسان و جهان تصویر و معارف بشری را سوپرکتیو تلقی و خودآیینی در حقوق را تجویز می‌کند (نصیری، ۱۴۰۲، صص. ۴۹۸-۵۰۰)، این الگو به لحاظ معرفتی قائل به اصالت اراده شارع است که راه‌های معتبری

برای دستیابی به آن وجود دارد.

در این چهارچوب، دو منبع اصلی به‌عنوان پشتوانه اکتشاف نظریه فقهی در حوزه مجازات مورد توجه قرار می‌گیرد. نخست، منظومه احکام شرعی مرتبط و دوم، مفاهیم تکوینی و اعتقادی درباره نظام اهداف مجازات. محقق در این مسیر، ابتدا حرکت خود را از سطح احکام شرعی به‌عنوان روبنای نظام معرفتی اسلام آغاز می‌کند و با تحلیل لوازم مشترک این احکام، به تدوین فرضیه فقهی دست می‌یابد. هم‌زمان، بررسی بینش‌های اسلامی و بینش‌های رقیب درباره ماهیت کیفر و اهداف آن موجب تفریع فروع و تبیین دقیق‌تر این فرضیه می‌شود و درک عمیق‌تری از مبانی و اهداف سیاست کیفری شارع را فراهم می‌سازد.

یکی از عوامل مهم وارد نشدن فقها به عرصه نظریه‌پردازی کیفری (به مفهوم مصطلح آن) دشواری تنسيق میان احکام است. اگر بنا باشد فتاوی یک فقیه ملاک قرار گیرد و احکام بر اساس آن در کنار هم قرار گیرند، کاملاً محتمل است که مجموعه‌ای از مخالفت‌ها با واقع تشریحی صورت گرفته باشد که دلیل آن وجود احتمالات و ظنون فراروی عملیات اجتهاد است. همچنین، به دلایلی که پیش از این گفته شد، کاملاً طبیعی است که تصویر واقعی شریعت در میان اجتهادات فقهی مختلف پراکنده باشد. بی‌تردید در قلمرو فقه الاحکام عمل به ظنون معتبر فقیه، معذر و منجز و راهگشاست، اما در ساحت فقه‌النظریه، منحصر دانستن منابع نظریه‌پرداز به یک مبنا و یک درک ظنی از ادله، ممکن است فهم یکپارچه از نصوص و اصطیاد نظریه واحد را محدود سازد.

چنان‌که برخی پژوهشگران معتقدند از زاویه دید نظریات اخلاقی، مجازات اسلامی از جهاتی فایده‌گرا، در برخی حوزه‌ها در صدد اجرای عدالت و هماهنگی با رویکرد وظیفه‌گرایانه است؛ ضمن اینکه در مواردی می‌توان مؤلفه‌هایی از فضیلت‌گرایی اخلاقی را در آن‌ها مشاهده کرد (برهانی، ۱۳۹۵). همچنین، به اعتقاد برخی محققان، سیاست کیفری اسلام گاه پیامدگرایانه و گاه بر اساس مکافات‌گرایی عمل می‌کند (یزدیان جعفری، ۱۳۹۱؛ پیوندی، ۱۴۰۰). با این حال، جمع میان این مبانی در برخی موارد ممکن است با اشکال تعارض منطقی و عدم تلائم میان اهداف روبه‌رو شود. چنین چالشی می‌تواند ناشی از استخراج نظریات از یک منبع محدود و بی‌توجهی به ظرفیت هم‌افزایی میان آرای فقهی باشد.

نویسندگان این پژوهش مدعی نیستند که سیاست کیفری اسلام ضرورتاً باید با یکی از نظریات رایج تطابق داشته باشد، اما عدم انطباق کامل آن با هریک از این رویکردها و نیز ناتوانی در

استنباط نظریه‌ای جامع از مجموع آرای یک فقیه، نشان می‌دهد که برخی احکام ظاهری استنباط شده، در برخی حوزه‌ها به طور کامل با ساختار واقعی شریعت هماهنگ نیستند. در چنین شرایطی، نظام فقهات مرسوم معمولاً دو مسیر را دنبال می‌کند؛ یا بر لزوم تعبد نسبت به مصالح و مفاسدی که در پس احکام شرعی نهفته است، تأکید می‌کند و آن را ورای درک عقل بشری می‌داند یا انسجام بخشی به قوانین را دغدغه‌ای برخاسته از الزامات دنیای مدرن تلقی می‌کند و در نتیجه، تنها تعامل خرد با احکام شرعی را مجاز می‌شمارد (معلمی و جاجرمی‌زاده، ۱۳۹۸، صص. ۱۳۶-۱۳۹). در مقابل، شهید صدر با نگاهی نوین در حوزه معرفت‌شناسی، بر این باور است که میزان کاشفیت مجموعه‌ای منسجم از آرای فقها که با رویکرد هم‌افزایی شکل گرفته است، کمتر از کاشفیت فتاوی فردی یک فقیه نیست؛ زیرا تمام این آرا از نگاه ناظر بی طرف مبتنی بر اجتهادات معتبر است و در نتیجه، اعتبار یکسانی دارد (صدر، ۱۴۳۳ق، ب، ص. ۴۶۰).

تطبیق فرضی الگوی هم‌افزایی در فرایند نظریه‌پردازی درباره اهداف مجازات حدی، نقش مؤثری در تبیین جایگاه و اهمیت این روش ایفا می‌کند. فرضی بودن این مثال از آنجا ناشی می‌شود که شهید صدر بر لزوم برخورداری نظریه‌پرداز فقهی از ملکه اجتهاد تأکید دارد. بنابراین، در این تطبیق روش شناختی فارغ از اعتبار نظریه مستخرج، صورت فرایند آن با ماده فهم مشهور فقها از مفاهیم اعتقادی و احکام مرتبط با آن اشباع می‌شود و هدف از آن هم نه استنباط یک نظریه کیفی، بلکه فهم جایگاه و چگونگی کارکرد الگوی بالا در نظریه‌پردازی کیفی است.

در این چهارچوب، فقیه ممکن است با بررسی فتاوی شخصی و تحلیل مفاهیم و بینش اسلامی درباره جایگاه مجازات، به این فرضیه برسد که سیاست شارع در حوزه مجازات حدی مبتنی بر ایجاد بازدارندگی عام است؛ به گونه‌ای که نظام حدود از طریق اعمال شدت نمادین مجازات و درعین حال، ایجاد عدم قطعیت در اجرای آن، درصدد تحقق این هدف برمی‌آید. براین اساس، جرائمی که مستوجب حد هستند، به دلیل نقض آشکار ارزش‌های بنیادین اجتماعی، مستلزم واکنشی سخت‌گیرانه و قاطع از سوی شارع خواهند بود.

منشأ این فرضیه نگاه مجموعی به خانواده مجازات حدی است که محقق را با ابعاد تازه‌ای از این احکام روبه‌رو می‌سازد. از سویی حدود شرعی از نظر کمیت، کیفیت و حتی روش اجرا ثابت و تغییرناپذیر است و معمولاً به عنوان مجازات با شدت بالا در نظر گرفته می‌شود. این شدت در

ویژگی‌هایی مانند ماهیت بدنی مجازات، قطعیت و حتمیت اجرای آن، عدم امکان کفالت و شفاعت در حدود و نیز ضرورت اجرای فوری آن تجلی می‌یابد (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۴، ص. ۳۶۲).

از سوی دیگر، این شدت اعلامی مجازات با موانع و فرایندهای سخت‌گیرانه‌ای در مقام اثبات همراه است. برای مثال، در جرم زنا محدودیت‌های اثباتی فراوانی در نظر گرفته شده است از جمله نصاب اثباتی چهار بار اقرار یا چهار شهادت معتبر (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۱، ص. ۲۸۱)، پذیرش انکار پس از اقرار (جبعی عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۴، ص. ۳۵)، رویه معصومان (علیه‌السلام) در منصرف کردن اقرار کننده (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۱، ص. ۲۹۱)، لزوم صراحت یا ظهور شهادت‌ها در بیان کیفیت وقوع جرم (موسوی خمینی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۴۵۹) و لزوم هم‌زمانی ادای شهادت (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۱، ص. ۳۰۴). عدم رعایت این شرایط می‌تواند اجرای حد قذف را در مورد کسی که اتهام زنا یا لواط را بدون رعایت موازین شرعی مطرح کرده است، در پی داشته باشد (جبعی عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۴، صص. ۳۵۲-۳۵۳). افزون‌براین، قاعده «درء حدود» که بر لزوم دفع مجازات در صورت بروز شبهات دلالت دارد، یکی از مهم‌ترین موانع اجرایی در این زمینه شمرده می‌شود. همچنین، اگر پیش از اثبات جرم، اصلاح رفتاری فرد و توبه او احراز شود، این موضوع می‌تواند از اجرای مجازات جلوگیری کند.

بسیاری از این قواعد در دیگر جرائم حدی نیز به‌طور مشترک اجرا یا به شیوه‌های دیگری اعمال شده‌اند. بررسی این احکام روبنایی در حوزه حدود ممکن است فقیه را به این فرضیه رهنمون سازد که شارع از سویی بر پاسداشت ارزش‌های بنیادین اجتماعی تأکید دارد و از سوی دیگر، با افزایش هزینه‌های جرم و ایجاد هراس از مجازات در ذهن مجرمان بالقوه، نقش بازدارندگی را تقویت می‌کند. با این حال، این شدت اعلامی در مجازات الزاماً به معنای قطعیت در اثبات و اجرای آن‌ها نیست، بلکه ضمن تحقق بازدارندگی عام و خاص، راه را برای توبه و اصلاح مجرم نیز هموار می‌سازد (جوان جعفری و ساداتی، ۱۳۹۲، صص. ۸۱-۸۲). با این حال، نباید این سیاست را به‌صورت منفرد و جدا از دیگر نظام‌های حقوقی و اجتماعی دید، بلکه باید آن را در ارتباط با نظامات شامل، مشمول و هم‌عرض خود تحلیل کرد. چه‌بسا در برخی موارد، اقتضائات دیگر نظامات، محدودکننده برخی از ملاحظات فرضیه محقق باشد. برای مثال، در مواردی که ملاحظات امنیت اجتماعی، عنصر عنف و اجبار در جرم یا جنبه‌های برجسته حق‌الناس در جرم ارتكابی پررنگ باشد، بی‌تردید شاهد برداشته شدن برخی محدودیت‌ها در مرحله اثبات جرم

حدی هستیم.

در کنار این احکام شرعی، آموزه‌هایی از قرآن کریم و عقاید امامیه قابل استناد هستند که می‌توانند در روشن‌سازی مبانی و اهداف این سیاست نقش ایفا کنند. برخی از اصول و مبانی تأثیرگذار در تبیین این سیاست عبارت‌اند از اصل مسئول‌انگاری انسان، اصل تناسب جرم و مجازات، اصل ابتنای کیفر بر رحمت الهی و اصالت ثواب و عقاب اخروی. افزون‌براین، اهدافی مانند پاسداشت حریم الهی، کمال‌آفرینی، بازدارندگی و فسادزدایی از جمله مفاهیمی هستند که باید به‌طور مستقل بررسی و اقتضائات هر یک در نظریه لحاظ شود (ابراهیم‌پور لیالستانی، ۱۳۸۷، صص. ۶۹-۸۰ و ۲۰۸-۲۱۷). هر یک از این اهداف و اصول ضمن معنا بخشیدن به سیاست کیفری اسلام، می‌توانند تأثیرات مستقیم و غیرمستقیمی بر حدود و ثغور فرضیه مورد بحث داشته باشند.

برای مثال، بر اساس اصل اصالت ثواب و عقاب اخروی، واکنش به جرم تنها محدود به مجازات دنیوی نیست، بلکه حیات دنیا بستری برای آزمون الهی و کسب توشه برای قرب الهی تلقی می‌شود. به همین دلیل، کیفر نهایی اعمال در جهان دیگر محقق خواهد شد؛ البته تا جایی که مجازات دنیوی بتواند اهداف زندگی اجتماعی را تأمین کند، اسلام آن را به‌عنوان ابزاری بازدارنده در برابر مجرمان پذیرفته است. این مجازات نه تنها به کاهش کیفر اخروی کمک می‌کند، بلکه در شرایطی خاص، موجب پاک شدن فرد از گناه نیز می‌شود (صحرايي اردکاني، ۱۳۹۹، صص. ۱۰۴-۱۰۸). در این چهارچوب، نگاه شارع به مجازات عمدتاً پیامدگرایانه است. بدین معنا که با توجه به تأثیرات ابدی و اخروی جرم، بر لزوم آگاهی‌بخشی به مجرم و حفظ ارزش‌های اجتماعی تأکید دارد. بنابراین، تفسیرهای صرفاً مکافات‌گرایانه که گاه درباره حدود شرعی ارائه می‌شود و آن‌ها را با برچسب «نگاه به گذشته» توصیف می‌کند، همخوانی چندانی با مبانی دینی در باب مجازات ندارد.

آنچه در سطور اخیر بیان شد، نمونه‌ای از یکی از نظریات قابل دفاع در زمینه اهداف مجازات حدی با بهره‌گیری از روش پیشنهادی فقه‌النظریه است، اما علت بیان آن، نشان دادن نقش تعیین‌کننده نظریه هم‌افزایی آرای فقهی در مرحله جمع احکام است. برای مثال، فقیه نظریه‌پرداز پس از آنکه فتاوی شخصی خود را - مشابه آنچه در باب احکام حدود بیان شد - در قالب

مجموعه‌ای منسجم گردآوری می‌کند، ممکن است با فتوایی ناسازگار با این مجموعه مواجه شود؛ فتوایی که مبتنی بر روایت صحیح‌ه‌ای از امام محمدباقر (علیه‌السلام) است (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۱۰، ص ۱۹؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۴۲). مطابق با این روایت که مشهور فقها نیز بر اساس آن فتوا داده‌اند، اگر فردی در حال سلامت عقل مرتکب جرم حدی و جرم او اثبات و سپس جنون بر او عارض شود، نباید مجازات حدی او به تأخیر بیفتد (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۱، صص ۳۴۱-۳۴۲). در این مقام، فقیهی که سنخیت و هماهنگی پیش‌گفته میان احکام حدود را ملاحظه کرده و با بررسی مفاهیم و اصول حاکم بر بینش اسلام در شرف استنباط نظریه درباره اهداف مجازات حدی است، با روایتی مواجه می‌شود که به لحاظ سند معتبر است و ظهور در اجرای حکمی دارد که با هیچ‌یک از اهداف بازدارندگی عام و خاص یا اصلاح مجرم سازگاری ندارد. اجرای مجازات برای فردی که دچار جنون شده به دلیل عدم درک او از علت مجازات، فاقد اثر بازدارندگی خاص یا فردی است. افزون‌براین، تأثیر بازدارندگی عمومی نیز مخدوش خواهد شد؛ زیرا لازمه این نوع بازدارندگی آن است که افراد جامعه و مجرم‌ان بالقوه بتوانند خود را در موقعیت مرتکب جرم تصور کنند و از عواقب آن هراس داشته باشند درحالی‌که در چنین شرایطی، نه تنها این سازوکار بازدارنده عمل نمی‌کند، بلکه احتمال می‌رود نتیجه‌ای معکوس حاصل شود و جامعه به جای تقویت احساس عدالت، نسبت به اجرای این مجازات احساس ترحم و همدردی و نسبت به نهادهای مجری آن انزجار پیدا کند. این وضعیت خود نقض غرض شارع از وضع چنین مجازاتی شمرده می‌شود.

فقیه در مواجهه با این تعارض دو راه پیش رو دارد؛ یا باید این نص معتبر را کنار گذارد و بر مبنای دیگر ادله حکم قضیه را استنباط کند یا اینکه این عدم انسجام ظاهری را ناشی از فهم ناقص و محدود خود از مجموعه احکام تلقی کند و به عدم توانایی خود در درک وحدت و هماهنگی کلی آن‌ها نسبت دهد. در این نقطه است که تفکیک مهم فقه‌الاحکام و فقه‌النظریات نقش‌آفرینی می‌کند و در قلمرو فقه‌الاحکام، مجتهد را مکلف به عمل بر مبنای روایت معتبر از دیدگاه خود می‌کند، اما این حجیت و اعتباربخشی به معنای قطعی بودن و کاشفیت مطلق آن نص و فتوا نیست. بنابراین، در فرایند کشف نظریه فقیه می‌تواند با رجوع به فتوایی که با آن روایت در تعارض است، اما با دیگر فتاوی شخصی‌اش همخوانی دارد، نظریه‌ای جامع‌تر را استنباط کند (صدر، ۱۴۳۳ق، صص ۴۶۵-۴۶۶).

در این راستا، برخی فقها آرا و احتمالاتی را مطرح کرده‌اند که می‌تواند مورد توجه نظریه‌پرداز قرار گیرد. شهید ثانی در مسالک این احتمال را بیان کرده است که می‌توان اجرای حد را تا زمان افاقه مجنون به تأخیر انداخت (جبعی عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۴، ص. ۳۸۰). فاضل هندی با استناد به عموم حدیث رفع، احتمال سقوط حد را مطرح کرده است (اصفهانی (فاضل هندی)، ۱۴۱۶ق، ص. ۴۸۷). همچنین، مقدس اردبیلی با استناد به اصل عدم تکلیف و عدم درک صحیح فرد مجنون از کیفر، تأخیر اجرای حد تا زمان افاقه او را ضروری دانسته است (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۴، ص. ۸۱). بر اساس الگوی هم‌افزایی آرای فقهی، فقیه می‌تواند در مقام حل چالش و تعارض فتاوی در باب اهداف مجازات از آرای دیگر فقها بهره ببرد. این استفاده از فتاوی فقیه دیگر نوعی انسجام و هماهنگی را میان فتاوی زمینه‌ساز نظریه اهداف مجازات حدی فراهم می‌سازد تا درنهایت، نظریه‌ای جامع‌تر و دقیق‌تر را تدوین کند. سیاست کیفری شدت اعلامی و عدم قطعیت در اعمال نیز یکی از نظریاتی است که با بهره‌برداری نظریه‌پرداز از فتاوی و آرای دیگر فقها (مانند شهید ثانی) قابل دستیابی است.

آنچه تاکنون بیان شد، مرور مختصری بر نقش منطق هم‌افزایی آرای فقهی در فرایند اکتشاف نظریه بود، اما این منطق در مرحله اختیار نظریه نیز تأثیرگذار است. تاکنون نظریه‌پردازی فقهی درباره اهداف مجازات تا اندازه‌ای توسعه نیافته است که بتوان گفت ولی فقیه و حاکم اسلامی در مقام انتخاب نظریه از میان نظریات فقهی قرار می‌گیرد، اما با فرض گسترش مجال نظریه‌پردازی در این حوزه، می‌توان تصور کرد که دیدگاه‌های مختلف درباره اهداف مجازات شکل بگیرند؛ به‌گونه‌ای که اقتضائات متفاوت هر نظریه، ضرورت انتخاب یکی از آن‌ها را ایجاب کند. برای مثال، در حوزه مجازات جرائم حدی ممکن است یک فقیه با بررسی احکام فقهی و مفاهیم اسلامی به این نتیجه برسد که سیاست شارع در این حوزه بر بازدارندگی عام از طریق شدت و عدم قطعیت مجازات استوار است درحالی‌که فقیه دیگر ممکن است نظریه سزادهی را محور و مدار مجازات حدی تلقی کند. در چنین شرایطی، ولی فقیه در مقام اختیار نظریه، مطابق با سه معیار اساسی شهید صدر (استحکام عناصر درونی، تحقق اهداف عالی نظام و میزان کارآمدی) اقدام به گزینش و اتخاذ نظریه‌ای از میان دیدگاه‌ها می‌کند. بدون تردید اکتشاف و اتخاذ نظریه نه تنها چراغ راه مفسران و مجریان احکام شرعی در دایره ثابتات و حدود شرعی است، بلکه در سطحی کلان‌تر به ایجاد

هماهنگی لازم میان کیفی‌های ثابت و سیاست ابتکاری قانون‌گذار در وضع تعزیرات هم‌سنخ نیز کمک می‌کند؛ تعزیراتی که در منطقه‌الفراغ تشریحی قرار دارد و به تصمیم‌گیری از سوی حاکم اسلامی وابسته است.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش پس از تبیین منطق هم‌افزایی آرای فقهی، پنج دلیل در اثبات اعتبار این روش در دو ساحت اکتشاف و اختیار نظریه مورد بررسی قرار گرفت. روشن شد که کاشفیت حداکثری معرفت‌شناختی تنها در صورتی می‌تواند موجب انتساب نظریه به شارع شود که به حد اطمینان برسد. در غیر این صورت این کاشفیت تنها می‌تواند موضوعی برای دیگر ادله اعتباربخش به هم‌افزایی باشد از جمله انسداد صغیر. ابتدا بر استقرا نیز به‌گونه مشابهی روش تحصیل اطمینان را تبیین می‌کند و در صورت فقدان اطمینان، استناد به نظریه مشکل خواهد بود؛ البته دستیابی به اطمینان با استقرای فتاوی متعدد و در نظر گرفتن مفاهیم اسلامی و اهداف شریعت دور از دسترس به نظر نمی‌رسد. در ادامه، با فرض اطلاق ولایت فقیه و لزوم شرعی تأسیس نظام‌های اجتماعی مشخص شد که دو مبنای انسداد صغیر و اعتبار حکم ولی فقیه از استحکام کافی برخوردارند؛ هرچند نسبت دادن اعتقاد به اطلاق ولایت فقیه به صاحب این نظریه چندان آسان نیست. افزون‌براین، دلیل موافقت احتمالی با وجود استحکام نظری، محدود به ساحت اختیار نظریه است. درنهایت، عمده استدلال‌های مخالفان نظریه هم‌افزایی با دو شاه‌کلید لزوم تفکیک فقه‌الاحکام از فقه‌النظریات و تحریر صحیح محل نزاع مورد نقد و پاسخ قرار گرفت.

با اثبات اعتبار شرعی منطق هم‌افزایی آرای فقهی، مهم‌ترین مانع نظریه‌پردازی فقهی یعنی وجود احکام ناسازوار در میان فتاوی شخص فقیه برطرف می‌شود. این روش، دامنه منابع فقیه را به‌طور شایان توجهی گسترش می‌دهد و مسیر رسیدن به مدلولات مشترک احکام و انسجام‌بخشی به آن‌ها را هموار می‌سازد. همچنین، توجه متفکران اسلامی به مبانی حجیت هم‌افزایی آرای فقهی این برداشت نادرست را که بهره‌گیری از آرای دیگر فقها بنا به ملاحظات عمل‌گرایانه صورت می‌گیرد، اصلاح می‌کند و نشان می‌دهد که این روش می‌تواند به‌عنوان یک منهج معتبر فقهی در فرایند نظریه‌پردازی اجتماعی استفاده شود. همچنین، در ساحت اختیار نظریه، منطق هم‌افزایی امکان بهره‌گیری مقام ولایت فقیه از نظریات فقهی دیگر فقها را ایجاد می‌کند و افق‌های جدیدی را

برای ضابطه‌مند کردن صدور احکام حکومتی در حوزه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی می‌گشاید. اگرچه نظام اقتصادی اسلام تنها جزئی از طرح عظیم فکری شهید صدر بود که با شهادت ایشان ناتمام ماند، با تطبیق اجمالی الگوی نظریه‌پردازی و هم‌افزایی آرای فقهی در نظریه اهداف مجازات حدی نشان داده شد که این الگو امکان به‌کارگیری در ساحت‌های مختلف نظریه‌پردازی اجتماعی را دارد. در نهایت، کشف سیاست حاکم بر مجازات حدی نه تنها بسیاری از خلأهای تفسیری و اجرایی در حوزه حدود را پوشش می‌دهد، بلکه می‌تواند راهنمایی مؤثر برای سیاست‌گذار تقنینی و در تنظیم و اعمال تعزیرات هم‌سنخ و مشابه در نظام کیفری اسلامی باشد.

منابع

- ۱) قرآن کریم.
- ۲) آخوند خراسانی، محمدکاظم (۱۴۰۹ق). کفایة الاصول. قم: آل‌البيت.
- ۳) آشتیانی، محمدحسن (۱۴۲۹ق). بحر الفوائد فی شرح الفرائد (جلد ۴). بیروت: مؤسسه التاريخ العربی.
- ۴) ابراهیم‌پور لیالستانی، حسین (۱۳۸۷). اهداف و مبانی مجازات. قم: بوستان کتاب.
- ۵) ابن بابویه، محمدبن علی (۱۴۱۳ق). من لایحضره الفقیه (جلد ۴). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۶) اردبیلی، احمدبن محمد (۱۴۰۳ق). مجمع الفائده والبرهان فی شرح ارشاد الاذهان (جلد ۱۴). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۷) اصفهانی (فاضل هندی)، محمدبن حسن (۱۴۱۶ق). کشف اللثام والابهام عن قواعد الاحکام. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۸) اصفهانی، محمدحسین (۱۴۲۲ق). نهاية الدراية فی شرح الکفایة (جلد ۲). بیروت: آل‌البيت.
- ۹) انصاری، مرتضی‌بن محمدامین (۱۲۸۱ق). فرائد الاصول (جلد ۱). قم: مجمع الفکر.
- ۱۰) انصاری، مرتضی‌بن محمدامین (۱۴۰۴ق). الاجتهاد والتقليد. قم: مكتبة المفيد.
- ۱۱) برهانی، محسن (۱۳۹۵). اخلاق و حقوق کيفرى. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- ۱۲) پیوندی، غلامرضا (۱۴۰۰). کيفرگذارى. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- ۱۳) تسخیری، محمدعلی (۱۳۸۲). شیوه شهيد صدر در شناخت مکتب اقتصادى اسلام و پاسخ به منتقدان. نشریه اقتصاد اسلامی، شماره ۱۰، صص. ۹-۲۲.
- ۱۴) تسخیری، محمدعلی (۱۳۹۵). شهيد صدر به دنبال طرح مباحث اقتصادى با ریشه اسلامى بود نه حجیت شرعى. نشریه علوم انسانى اسلامى صدر، شماره ۱۷، صص. ۱۳۴-۱۳۹.
- ۱۵) توسلی، محمدصادق و سعدی، حسینعلی (۱۳۹۴). تبیین مؤلفه‌هاى حجیت خط‌مشی‌هاى عمومى از دیدگاه شهيد صدر. مجله حکومت اسلامى، شماره ۷۵، صص. ۶۷-۹۴.
- ۱۶) جابری، علی و قاسمى اصل، محمدجواد (۱۳۹۴). تحلیل جایگاه استقرار در روش شهيد صدر در کشف مکتب اقتصادى اسلام. معرفت اقتصاد اسلامى، شماره ۱۲، صص. ۶۷-۸۸.
- ۱۷) جبعی عاملى، زين‌الدين بن‌علی (۱۴۱۳ق). مسالك الافهام الى تنقيح شرايع الاسلام (جلد ۱۴). قم: مؤسسه المعارف الاسلاميه.
- ۱۸) جوان جعفرى بجنوردی، عبدالرضا و ساداتى، سيدمحمدجواد (۱۳۹۲). عظمت نمادين حدود و موانع اجرائی آن؛ تأملی فلسفى و جامعه‌شناختی. فصلنامه دیدگاه‌هاى حقوق قضایى، شماره ۶۲، صص. ۶۷-۹۲.

- ۱۹) حائری، سیدکاظم و یوسفی، احمدعلی (۱۳۸۰). اقتصاد اسلامی و روش کشف آن از دیدگاه شهید صدر. مجله اقتصاد اسلامی، شماره ۱، صص. ۲۱-۴۲.
- ۲۰) حب‌الله، حیدر (۱۴۲۱ق). معالم الابداع الاصولی عندالشهیدالصدر. نشریه فقه اهل‌البیت (عربی). شماره ۵، صص. ۲۲۹-۲۷۶.
- ۲۱) خوبی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۳ق). الاجتهاد والتقلید. قم: دارالهدی.
- ۲۲) دوران، ویل (۱۳۷۲). تاریخ تمدن (احمد آرام، مترجم) (جلد ۱). تهران: سینا.
- ۲۳) شبیری زنجانی، سیدموسی (۱۳۷۹). کتاب نکاح (تقریرات درس خارج آیت‌الله شبیری زنجانی) (جلد ۲). قم: رأی‌پرداز.
- ۲۴) شبیری زنجانی، سیدموسی (۱۳۹۳). کتاب اعتکاف (تقریرات درس خارج فقه حضرت آیت‌الله شبیری زنجانی). قم: مرکز فقهی امام‌محمدباقر (علیه‌السلام).
- ۲۵) صحرایی اردکانی، محمد (۱۳۹۹). واکاوی ادله تأثیر حدود بر عقوبت اخروی. دوفصلنامه فقه مقارن، شماره ۱۶، صص ۱۰۱-۱۲۴.
- ۲۶) صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۰۹ق). السنن‌التاریخیة فی القرآن. دمشق: دارالتعارف فی‌المطبوعات.
- ۲۷) صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۱۷ق، الف). بحوث فی علم‌الاصول (حسن عبدالساتر، تقریرات) (جلد ۱۰). بیروت: الدارالاسلامیة.
- ۲۸) صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۱۷ق، ب). بحوث فی علم‌الاصول (محمود هاشمی شاهرودی، تقریرات) (جلد ۴). قم: مؤسسه دائرةالمعارف فقه اسلامی.
- ۲۹) صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۲۱ق). دروس فی علم‌الاصول (حلقه‌الاولی). قم: مجمع‌الفکرالاسلامی.
- ۳۰) صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۲۳ق). دروس فی علم‌الاصول (حلقه‌الثالثة). قم: مجمع‌الفکرالاسلامی.
- ۳۱) صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۳۳ق، الف). الاسلام یقودالحیاء. قم: دارالصدر.
- ۳۲) صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۳۳ق، ب). اقتصادنا، قم: دارالصدر.
- ۳۳) صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۳۳ق، ج). المدرسةالقرآنیة. قم: دارالصدر.
- ۳۴) صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۳۳ق، د). ومضات. قم: دارالصدر.
- ۳۵) صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۳۴ق، الف). الاسس المنطقیة للاستقرار. قم: دارالصدر.
- ۳۶) صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۳۴ق، ب). البنک اللاربوی فی‌الاسلام. قم: دارالصدر.
- ۳۷) طوسی، محمدبن حسن (۱۴۰۷ق). تهذیب‌الاحکام (جلد ۱۰). تهران: دارالکتب‌الاسلامیة.
- ۳۸) طوسی، محمدبن حسن (۱۴۱۷ق). العدة فی اصول‌الفقه (جلد ۱). قم: نشر علاقبندیان.
- ۳۹) عابدی‌نژاد داورانی، امین‌رضا (۱۳۹۶). ماهیت و الزامات فقه پیشرفت. قم: مؤسسه امام‌خیمینی

(رحمت‌الله علیه).

- ۴۰) عراقی، ضیاء‌الدین (۱۳۸۸ق). الاجتهاد والتقلید. قم: نشر نوید اسلام.
- ۴۱) علی‌اکبری بابوکانی، احسان، طباطبایی‌نژاد، محمدصادق و آهنگری، احسان (۱۳۹۵). بازپژوهی امکان و حجیت نظام‌سازی در فقه با تأکید بر نگره شهید صدر. نشریه فقه و اصول، شماره ۱۰۷، صص. ۱۰۶-۸۷. doi: 10.22067/fiqh.v0i0.42006
- ۴۲) قاسمی اصل، محمدجواد (۱۳۹۸). جایگاه استقرا در روش شهید صدر در اقتصاد اسلامی. قم: مؤسسه امام خمینی (رحمت‌الله علیه).
- ۴۳) مظفر، محمدرضا (۱۳۷۵ق). اصول الفقه (جلد ۳). قم: اسماعیلیان.
- ۴۴) معلمی، حسن و جاجرمی‌زاده، محسن (۱۳۹۸). فقه سنتی و نظام‌سازی. قم: تمدن نوین اسلامی.
- ۴۵) موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۱۷ق). تحریر الوسیله (جلد ۲). قم: دارالعلم.
- ۴۶) موسوی قزوینی، سیدابراهیم (۱۳۷۱ق). ضوابط الاصول. قم: چاپ سنگی.
- ۴۷) موسوی قزوینی، علی (۱۴۲۷ق). تعلیقه علی معالم الاصول (جلد ۷). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۴۸) نایینی، محمدحسین (۱۳۵۵ق). فوائد الاصول (جلد ۳). قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- ۴۹) نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام (جلد ۴۱). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ۵۰) نصیری، مصطفی (۱۴۰۲). تأملی در «مبنای حقوق» ذیل رویکردهای مختلف به معرفت دینی. پژوهشنامه حقوق اسلامی، ۲۴(۳)، صص. ۴۹۵-۵۳۲. doi: 10.30497/law.2023.244842.3396
- ۵۱) واسطی، عبدالحمید (۱۳۹۷). سه گلوگاه برای گسترش قلمرو اجتهاد. نشریه مبانی فقهی حقوق اسلامی، شماره ۲۲، صص. ۲۱۱-۲۳۳.
- ۵۲) یزدیان جعفری، جعفر (۱۳۹۱). چرایی و چگونگی مجازات. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- ۵۳) یوسفی، احمدعلی (۱۳۸۴). تفسیر نظریه شهید صدر در باب کشف مذهب اقتصادی مطابق با مبانی فقه شیعه. فصلنامه حقوق اسلامی، شماره ۵، صص. ۱۰۶-۸۷.

References

- 1) The Holy Quran.
- 2) Abedi Nezhad Davarani, Amin Reza (1396 SH/2017). Mahiyyat va Elzamat-e Feqh-e Pishraft [The Nature and Requirements of the Jurisprudence of Progress]. Qom: Imam Khomeini Institute [in Persian].
- 3) Akhund Khorasani, Mohammad Kazem (1409 AH/1988). Kefayat al-Usul. Qom: Ahl al-Bayt [in Arabic].
- 4) Aliakbari Baboukani, Ehsan, Tabatabaeinezhad, Mohammad Sadegh, & Ahangari, Ehsan (1395 SH/2016). Bazpazhuhi-ye Emkan va Hojjiyat-e Nezamsazi dar Feqh ba Takid bar Negareh-ye Shahid Sadr [A Reconsideration of the Possibility and Validity of System-Building in Jurisprudence with Emphasis on Martyr Sadr's View]. Nashriyeh-ye Feqh va Usul [Journal of Fiqh and Usul], No. 107, pp. 87-106. doi: 10.22067/fiqh.v0i0.42006 [in Persian].
- 5) Ansari, Morteza ibn Mohammad Amin (1281 AH/1864). Faraid al-Usul (Vol. 1). Qom: Majma al-Fikr [in Arabic].
- 6) Ansari, Morteza ibn Mohammad Amin (1404 AH/1983). al-Ijtihad wa al-Taqlid. Qom: Maktabat al-Mufid [in Arabic].
- 7) Araghi, Zia al-Din (1388 AH/1968). al-Ijtihad wa al-Taqlid. Qom: Navid Islam Publishing [in Arabic].
- 8) Ardebili, Ahmad ibn Mohammad (1403 AH/1982). Majma al-Fa'idah wa al-Burhan fi Sharh Irshad al-Adhhan (Vol. 14). Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
- 9) Ashtiyani, Mohammad Hasan (1429 AH/2008). Bahr al-Fawaid fi Sharh al-Faraid (Vol. 4). Beirut: Arab History Foundation [in Arabic].
- 10) Borhani, Mohsen (1395 SH/2016). Akhlaq va Hoquq-e Keyfari [Ethics and Criminal Law]. Qom: Islamic Culture and Thought Research Institute [in Persian].
- 11) Durant, Will (1372 SH/1993). Tarikh-e Tamaddon [The History of Civilization] (Ahmad Aram, Trans.) (Vol. 1). Tehran: Sina [in Persian].
- 12) Ebrahimpour Liyalestani, Hossein (1387 SH/2008). Ahdaf va Mabani-ye Mojazat [Objectives and Foundations of Punishment]. Qom: Bustan-e Ketab [in Persian].
- 13) Esfahani (Fazel Hendi), Mohammad ibn Hasan (1416 AH/1995). Kashf al-Litham wa al-Ibham an Qawaid al-Ahkam. Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
- 14) Esfahani, Mohammad Hossein (1422 AH/2001). Nihayat al-Dirayah fi Sharh al-Kifayah (Vol. 2). Beirut: Ahl al-Bayt [in Arabic].
- 15) Ghasemi Asl, Mohammad Javad (1398 SH/2019). Jaygah-e Esteqra dar Ravesh-e Shahid Sadr dar Egtesad-e Eslami [The Place of Induction in Martyr Sadr's Method in Islamic Economics]. Qom: Imam Khomeini Institute [in Persian].
- 16) Haeri, Seyyed Kazem, & Yousefi, Ahmad Ali (1380 SH/2001). Egtesad-e Eslami va Ravesh-e Kashf-e An az Didgah-e Shahid Sadr [Islamic Economics and the Method of Its Discovery from the Perspective of Martyr Sadr]. Majalleh-ye Egtesad-e Eslami [Islamic Economics Journal], No. 1, pp. 21-42

- [in Persian].
- 17) Hoballah, Heydar (1421 AH/2000). *Maalim al-Ibda al-Usuli inda al-Shahid al-Sadr. Fiqh Ahl al-Bayt*, No. 5, pp. 229–276 [in Arabic].
 - 18) Ibn Babveih, Mohammad ibn Ali (1413 AH/1992). *Man la Yahduruahu al-Faqih* (Vol. 4). Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
 - 19) Jaber, Ali, & Ghasemi Asl, Mohammad Javad (1394 SH/2015). *Tahlil-e Jaygah-e Esteqra dar Ravesh-e Shahid Sadr dar Kashf-e Maktab-e Eghtesadi-ye Eslam* [Analysis of the Place of Induction in Martyr Sadr's Method for Discovering the Islamic School of Economics]. *Marefat-e Eghtesad-e Eslami* [Islamic Economics Knowledge], No. 12, pp. 67–88 [in Persian].
 - 20) Javan Jafari Bojnordi, Abdolreza, & Sadati, Seyyed Mohammad Javad (1392 SH/2013). *Azamat-e Nemadin-e Hodud va Mavane-ye Ejra'i-ye An; Taammoli Falsafi va Jameh-Shenakhti* [The Symbolic Greatness of Hudud and Its Obstacles to Enforcement; A Philosophical and Sociological Reflection]. *Faslnameh-ye Didgahhaye Hoquq-e Ghaza'i* [Quarterly of Judicial Legal Views], No. 62, pp. 67–92 [in Persian].
 - 21) Juba'i Amili, Zayn al-Din ibn Ali (1413 AH/1992). *Masalik al-Afham ila Tanqih Sharayi al-Islam* (Vol. 14). Qom: al-Maarif al-Islamiyya Institute [in Arabic].
 - 22) Khoei, Seyyed Abolqasem (1413 AH/1992). *al-Ijtihad wa al-Taqlid*. Qom: Dar al-Hoda [in Arabic].
 - 23) Moallemi, Hasan, & Jajarmizadeh, Mohsen (1398 SH/2019). *Feqh-e Sonnati va Nezamsazi* [Traditional Jurisprudence and System-Building]. Qom: New Islamic Civilization [in Persian].
 - 24) Mousavi Khomeini, Seyyed Ruhollah (1417 AH/1996). *Tahrir al-Wasilah* (Vol. 2). Qom: Dar al-Ilm [in Arabic].
 - 25) Mousavi Qazvini, Ali (1427 AH/2006). *Taliqah ala Maalim al-Usul* (Vol. 7). Qom: Islamic Publications Office [in Arabic].
 - 26) Mousavi Qazvini, Seyyed Ebrahim (1371 AH/1951). *Zawabit al-Usul*. Qom: Lithograph Printing [in Arabic].
 - 27) Muzaffar, Mohammad Reza (1375 AH/1955). *Usul al-Fiqh* (Vol. 3). Qom: Ismailiyan [in Arabic].
 - 28) Naini, Mohammad Hossein (1355 AH/1936). *Fawa'id al-Usul* (Vol. 3). Qom: Society of Seminary Teachers of Qom [in Arabic].
 - 29) Najafi, Mohammad Hasan (1404 AH/1983). *Jawahir al-Kalam fi Sharh Sharayi al-Islam* (Vol. 41). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi [in Arabic].
 - 30) Nasiri, Mostafa (1402 SH/2023). *Taammoli dar "Mabna-ye Hoquq" Zayl-e Ruykardhaye Mokhtalef be Marefat-e Dini* [A Reflection on the "Foundation of Law" in Light of Various Approaches to Religious Epistemology]. *Pazhuheshnameh-ye Hoquq-e Eslami* [Journal of Islamic Law Research], 24(3), pp. 495–532. doi: 10.30497/law.2023.244842.3396 [in Persian].
 - 31) Peyvandi, Gholamreza (1400 SH/2021). *Kifargozari* [Sentencing]. Qom: Islamic Culture and Thought Research Institute [in Persian].
 - 32) Sadr, Seyyed Mohammad Baqer (1409 AH/1988). *al-Sunan al-Tarikhiiyah fi al-Qur'an*. Damascus: Dar al-Taaruf fi al-Matbuat [in Arabic].

- 33) Sadr, Seyyed Mohammad Baqer (1417 AH/1996a). Buhuth fi Ilm al-Usul (Hasan Abd al-Sater, Comp.) (Vol. 10). Beirut: al-Dar al-Islamiyyah [in Arabic].
- 34) Sadr, Seyyed Mohammad Baqer (1417 AH/1996b). Buhuth fi Ilm al-Usul (Mahmoud Hashemi Shahroudi, Comp.) (Vol. 4). Qom: Encyclopedia of Islamic Jurisprudence Institute [in Arabic].
- 35) Sadr, Seyyed Mohammad Baqer (1421 AH/2000). Durus fi Ilm al-Usul (al-Halqa al-Ula). Qom: Majma al-Fikr al-Islami [in Arabic].
- 36) Sadr, Seyyed Mohammad Baqer (1423 AH/2002). Durus fi Ilm al-Usul (al-Halqa al-Thalithah). Qom: Majma al-Fikr al-Islami [in Arabic].
- 37) Sadr, Seyyed Mohammad Baqer (1433 AH/2012a). al-Islam Yaqud al-Hayah. Qom: Dar al-Sadr [in Arabic].
- 38) Sadr, Seyyed Mohammad Baqer (1433 AH/2012b). Iqtisaduna. Qom: Dar al-Sadr [in Arabic].
- 39) Sadr, Seyyed Mohammad Baqer (1433 AH/2012c). al-Madrasah al-Qur'aniyyah. Qom: Dar al-Sadr [in Arabic].
- 40) Sadr, Seyyed Mohammad Baqer (1433 AH/2012d). Wamadat. Qom: Dar al-Sadr [in Arabic].
- 41) Sadr, Seyyed Mohammad Baqer (1434 AH/2013a). al-Usus al-Mantiqiyyah li al-Istiqla. Qom: Dar al-Sadr [in Arabic].
- 42) Sadr, Seyyed Mohammad Baqer (1434 AH/2013b). al-Bank al-La Ribawi fi al-Islam. Qom: Dar al-Sadr [in Arabic].
- 43) Sahraei Ardakani, Mohammad (1399 SH/2020). Vakavi-ye Adelleh-ye Tasir-e Hodud bar Oqubat-e Okhrawi [An Examination of the Proofs for the Effect of Hudud on Otherworldly Punishment]. Dofaslnameh-ye Feqh-e Moqaran [Biannual Journal of Comparative Jurisprudence], No. 16, pp. 101-124 [in Persian].
- 44) Shobeiri Zanjani, Seyyed Musa (1379 SH/2000). Ketab-e Nekah (Taqrirat-e Dars-e Kharej-e Ayatollah Shobeiri Zanjani) [Book of Marriage (Notes from Ayatollah Shobeiri Zanjani's Advanced Fiqh Course)] (Vol. 2). Qom: Ray Pardaz [in Persian].
- 45) Shobeiri Zanjani, Seyyed Musa (1393 SH/2014). Ketab-e Etekaf (Taqrirat-e Dars-e Kharej-e Feqh-e Hazrat Ayatollah Shobeiri Zanjani) [Book of Spiritual Retreat (Notes from the Advanced Fiqh Course of Ayatollah Shobeiri Zanjani)]. Qom: Imam Mohammad Baqer Jurisprudential Center [in Persian].
- 46) Taskhiri, Mohammad Ali (1382 SH/2003). Shiveh-ye Shahid Sadr dar Shenakht-e Maktab-e Eghtesadi-ye Eslam va Pasokh be Montaqedan [Martyr Sadr's Method in Shenakht the Islamic School of Economics and Responding to Critics]. Nashriyeh-ye Eghtesad-e Eslami [Islamic Economics Journal], No. 10, pp. 9-22 [in Persian].
- 47) Taskhiri, Mohammad Ali (1395 SH/2016). Shahid Sadr be Donbal-e Tarh-e Mabahe-e Eghtesadi ba Risheh-ye Eslami Bud na Hojjiyat-e Shar'i [Martyr Sadr Sought to Present Economic Discussions with Islamic Roots, Not Legal Authority]. Nashriyeh-ye Olum-e Ensani-ye Eslami-ye Sadra [Sadra Journal of Islamic Humanities], No. 17, pp. 134-139 [in Persian].

- 48) Tavasoli, Mohammad Sadegh, & Saadi, Hossein Ali (1394 SH/2015). Tabyin-e Moallefehaye Hojjiyat-e Khat-Mashihaye Omumi az Didgah-e Shahid Sadr [Explaining the Components of the Validity of Public Policies from the Perspective of Martyr Sadr]. Majalleh-ye Hokumat-e Eslami [Islamic Government Journal], No. 75, pp. 67-94 [in Persian].
- 49) Tusi, Mohammad ibn Hasan (1407 AH/1986). Tahdhib al-Ahkam (Vol. 10). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah [in Arabic].
- 50) Tusi, Mohammad ibn Hasan (1417 AH/1996). al-Uddah fi Usul al-Fiqh (Vol. 1). Qom: Alaqbandian Publishing [in Arabic].
- 51) Vaseti, Abdolhamid (1397 SH/2018). Se Gologah baraye Gostaresh-e Qalamrow-e Ejtehad [Three Bottlenecks for Expanding the Scope of Ijtihad]. Nashriyeh-ye Mabani-ye Feqhi-ye Hoquq-e Eslami [Journal of Jurisprudential Foundations of Islamic Law], No. 22, pp. 211-233 [in Persian].
- 52) Yazdian Jafari, Jafar (1391 SH/2012). Cherayi va Chegunehgi-ye Mojazat [The Why and How of Punishment]. Qom: Islamic Culture and Thought Research Institute [in Persian].
- 53) Yousefi, Ahmad Ali (1384 SH/2005). Tafsir-e Nazariyyeh-ye Shahid Sadr dar Bab-e Kashf-e Mazhab-e Eghtesadi Motabeq ba Mabani-ye Feqh-e Shia [An Interpretation of Martyr Sadr's Theory on Discovering the Economic School in Accordance with the Foundations of Shiite Jurisprudence]. Faslnameh-ye Hoquq-e Eslami [Quarterly Journal of Islamic Law], No. 5, pp. 87-106 [in Persian].